

Acél Zsolt (1979) klasszika-filológus, a Váci és Budapesti Piarista Iskola tanára. Kutatási területe az Augustus-kori irodalom.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Hadd nézzék benned, mi az irodalmi”. Szerző, életmű és könyv Horatius könyvzáró levelében (2015/4).

Alexandria és Róma

Megfontolások a hellénisztikus és római könyvtárak történetéhez

Acél Zsolt

V Sixtus pápa (1585–1590) a neves építész, Domenico Fontanát bízta meg, hogy tervezze meg a Vatikáni Könyvtár új épületét; az olvasótermet 1588 és 1590 között freskósorozatokkal díszítették (1–4. kép).¹ A méltán híres Sixtus-terem – közel húsz művész által készített – festményei Silvio Antoniano² humanista műveltségű bíboros tervei alapján készültek: az oszlopokon látható sorozat huszonnégy darabja az egyes ábécék mitikus földalálóit, így például az egyiptomi Íziszt, majd Kekropst, Kadmost, Linost és Pythagorast ábrázolja. A második freskóciklus témája az egyetemes zsinatok, míg az utolsó sorozat tárgya: *de bibliothecis antiquis*, „az ókori könyvtárakról.” Ószövetségi és babilóniai jelenetek után az athéni, alexandriai és római könyvtár ábrázolása következik, majd a jeruzsálemi és caesareai, illetve az apostoli és főpapi gyűjteményeket megjelenítő festményekkel zárul a sor. Athén, Alexandria és Róma városa két-két freskón szerepel. A hat kép felirata: *Pisistratus primus apud Graecos publicam bibliothecam instituit* („görög területen először Peisistratos alapít nyilvános könyvtárat”), *Seleucus bibliothecam a Xerxe asportatam referendam curat* („Seleukos parancsot ad arra, hogy a Xerxés által elrabolt könyvtárat szolgáltassák vissza”), *Ptolemaeus ingenti bibliotheca instructa Hebraeorum lib-*

1. kép. Balra: „Görög területen először Peisistratos alapít nyilvános könyvtárat.”

A sisakos Peisistratos mögött Pallas Athéné szobra áll. Jobbra: „Seleukos parancsot ad arra, hogy a Xerxés által elrabolt könyvtárat szolgáltassák vissza.” Háttal, sárga köpenyben Seleukos; az éppen kikötött hajóból kosarakban, ládáknban hordják ki a könyveket.

(A kép forrása: Piazzoni *et al.* 2010, 218.)

2. kép. Balra: „A nagykönyvtár létrehozása után Ptolemaios a zsidók könyveit igényli.” A kép közepén álló Ptolemaios phaléroni Démétrios felé fordul, aki az uralkodó figyelmét felhívja a zsidóság szent irataira.

Jobbra: „Eleázár hetvenkét fordítót küld, akik Ptolemaiosnak átadják a könyveket.” A trónon ülő Ptolemaios mellett katona áll, fegyverzetét V. Sixtus címerállata, oroszlánfej díszíti.

(A kép forrása: Piazzoni *et al.* 2010, 220–221.)

ros concupiscit („a nagykönyvtár létrehozása után Ptolemaios a zsidók könyveit igényli), *LXXII interpretes ab Eleazaro missi libros Ptolemaeo reddunt* („Eleázár hetvenkét fordítót küld, akik Ptolemaiosnak átadják a könyveket”). *Tarquinius Superbus Libros Sybillinos* (sic) *tres aliis a muliere incensis tantidem emit* („miután az asszony a többi tűzbe vetette, Tarquinius Superbus három Sibylla-könyvet vásárol az eredeti áron”), *Augustus Caes. Palatina Bibliotheca magnifice ornata viros litteratos fovet* („Augustus császár a pompásan felszerelt palatiumi könyvtárral támogatja a tudós férfiakat”).

A humanista tudósok a 15. század közepéig földolgozták az ókori könyvtártörténetre vonatkozó főbb forrásokat (az *Aristeas-levelet*, Strabónt, Senecát, a két Pliniust, Suetoniust, Gelliust, Sevillai Isidorust), az ott közölt adatokat rendszerezték, összefüggő elbeszélésekbe foglalták (a következők alfejezetben ismertetem az elterjedt narratívát).³ Az antik gyűjtemények történetét meghatározó elképzelések, események és legendák a művelt világ közkincsévé váltak, hatással voltak az új könyvtár-alapításokra. A Sixtus-terem freskói és feliratai is bárki számára könnyen azonosíthatók voltak, a képek által megjelenített értékrend, a kimondott vagy sugallt üzenet is minden nehézség nélkül értelmezhető volt: a görög és római könyvtárak a Mózestól kezdődő és a pápai udvarig tartó üdvtörténeti folyamat részei, így Peisistratos, Ptolemaios és Augustus gyűjteményei is – miként Sevillai Isidorusnál (*Etym.* VI. 3) – a gondviselés fennhatósága alatt állnak, a pogány világ „előkészületi, ádventi” időszakához tartoznak, mivel lehetővé tették az evangélium hirdetését.⁴

A 20. századi ismeretterjesztő irodalmat lapozgatva feltűnő, hogy az ókori gyűjtemények történetéről kialakított kép négyszáz év elteltével is milyen kevésbé tér el a Salone Sistino freskósorozatának alapvető megközelítési módjától. Évszázadok óta a kulturális emlékezet Athént, Alexandriát és az augustusi Rómat a palatiumi könyvtárral (és csak másodsorban az egyébként hasonlóan fontos Pergamont, illetve a római Atrium Libertatis és Bibliotheca Ulpia) emeli ki a sok ókori könyvtárközpont közül;⁵ e három várost egy egységes történet összefüggő színtereiként mutatja be (Rómában a közvetlen, illetve Pergamon révén közvetett alexandriai, míg Alexandriában a phaléroni Démétrios nevével jelzett közvetlen athéni hatást

hangsúlyozva); a könyvtártörténet középpontjába Alexandriát helyezi; kiemeli az alapító fejedelmek (Peisistratos, Ptolemaios, Augustus) szerepét; az ókori források kétséges adatait, színpompás anekdotáit olykor meglepő átéléssel fogadja el és ismételgeti; a későbbi könyvtár- és tudományfelfogásokat szívesen vetíti vissza régebbi korokba.

Érdemes röviden, néhány főbb vonás erejéig fölvezetni a „hagyományos” könyvtártörténetet, amelynek 20. századi kutatástörténeti alapját Karl Dziatzko göttingeni könyvtáros, könyvtártudós 1897-es, *Pauly-Wissowa*-ban megjelent szócikke, illetve Christian Callmer 1944-es tanulmánya⁶ vetette meg, majd később szakmonográfiák, illetve – többször némi-leg problematikus – népszerűsítő könyvek, kiadványok, dokumentumfilmek és internetes források tettek ismertté.⁷

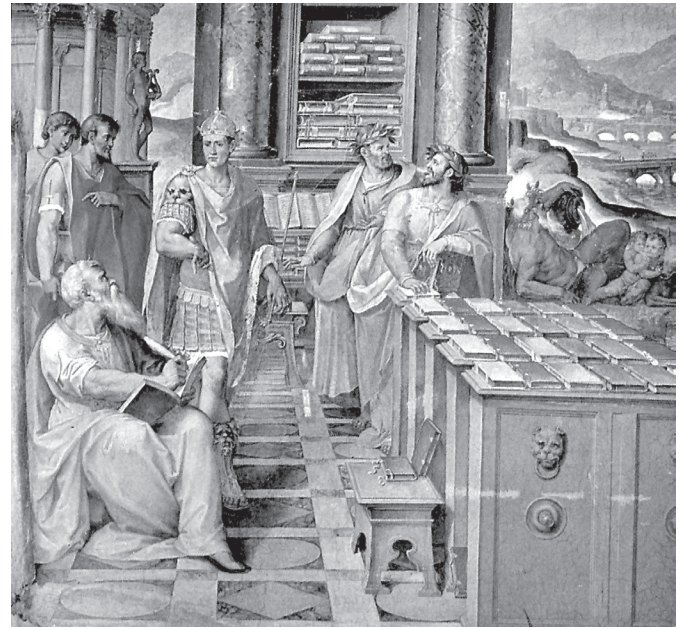
1. A könyvtártörténet hagyományos elbeszélése

A mezopotámiai, közel-keleti, illetve egyiptomi templomok (a Középbizalom idejéből származó dokumentumok életházaknak nevezik azokat a templomokat, ahol írások működnek, szövegeket őriznek), uralkodói központok, írnokiskolák irattáraiban és könyvtáraiban szokás megjelölni a görög gyűjtemények forrásvidékét. A Kr. e. 6. században az ión természetfilozófusok írásban rögzített tanításai, a történelmi, földrajzi szakpróza felbukkanása, az alapvetően szóbeli költői hagyományban fokozatosan tért hódító írásbeliség hozta létre a tyrannos-udvarok gyűjteményeit, így Peisistratos és Polykratés könyvtárait, amelyek – homályos elképzelések szerint – az állami archívum részét alkották, az udvari költészet írásos anyagából, az ünnepségeken előadott költemények lejegyzéséből, művészek és tudósok dedikált hivatalos példányaiból álltak. A samosi Polykratés udvarában alkotott Anakreón, Ibykos, a Peisistratidák környezetében találjuk Simónidést, illetve újra csak Anakreónt, míg Simónidés Bakchylidésszel és Pindaroszsal együtt a syrakusai Hierón szolgálatában állt. A művészetpártoló tyrannosok gyűjteményei később is igen jelentősek voltak; egyes antik források a 4. századi hérakleiai Klearchost tartották az első könyvtár megalapítójának, a makedón Archealos pellai palotája pedig a görög tudomány és művészet egyik központja lett. Nem véletlen, hogy Aristotelés, az egyetemes könyvtártörténet meghatározó alakja is Pellában élt egy ideig. A tyrannos-gyűjteményeken kívül két másik fontos intézménytípust is meg kell említeni: az archívumokat, illetve a *gymnasionokat*, melyekben a nevelési program segítőként – igaz, később – megjelentek az első könyvtárak is.

A Kr. e. 5. század első felében – miközben az iskolai és költői témájú vázaképeken egyre gyakrabban láthatók könyvtekercesek – első ízben bukkan föl a *bibliopólis*, ’könyvkereskedő’ szó, később Platon és Xenophón utalásai is megerősítik, hogy a könyvkereskedelem a görög szellemi élet szerves részévé vált, Aristophanés pedig teljesen természetesen utaltott magángyűjtemények léteire. Az első jelentős méretű, különféle tudásterületeket átfogó, rendezett és tervezett magángyűjteményt Aristotelés hozta létre. Az aristotelési Lykeion jelenti a későbbi könyvtárak legfőbb előképét, forrását három szempontból is. Egyrészt a *stoa*, *apothéké* és *hieron*, az oszlop-szarnok, könyvtár és szentély hármassága a hellénisztikus

3. kép. „Miután az asszony a többi tűzbe vetette, Tarquinius Superbus három Sibylla-könyvet vásárol az eredeti áron.” Mint mindegyik képen, úgy itt is nem ókori tekercesek láthatók: a festők a kortárs könyvformátum segítségével jelenítik meg a példázatszerű antik történeteket.
(A kép forrása: Piazzoni *et al.* 2010, 224.)

4. kép. „Augustus császár a pompásan felszerelt palatiumi könyvtárral támogatja a tudós férfiakat.” A két babérokoszorús alak Horatius és Vergilius; a kép előterében az Augustus felé forduló idős férfi Hyginus, a könyvtár igazgatója. Jól látható a palatiumi Apollo-szobor. A könyvpultokat V. Sixtus oroszlánfejei díszítik.
(A kép forrása: Piazzoni *et al.* 2010, 280.)

utódintézmények épületeiben is meghatározó maradt. Másrészt az athéni filozófusiskola mintájára a következő évszázadok fejedelmi udvaraiban is kutatóműhely létesült a könyvtár körül. Végül pedig a peripatetikus hagyomány a gyűjtemények létrehozásának, rendszerezésének, feldolgozásának filozófiai alapját teremtette meg. Aristotelés könyveinek sorsa az ókori könyvtár- és filozófiatörténet egyik legismertebb elbeszélése: az aristotelési-theophrastosi könyvtárat Néleus örökölte, aki – talán a peripatetikus iskola harmadik vezetőjére, Stratónra megsértődve – elhagyta Athént, a könyveket magával vitte Kis-Ázsiába, Sképsisbe. Néleus iskolázatlan rokonai, leszámazottai nem törődtek a gyűjteménnyel, a kéziratok állapota fokozatosan romlott. A könyvtárat Apellikón mentette meg a teljes pusztulástól, és Athénba szállíttatta a tekerceseket, majd Sulla Kr. e. 86-ban Rómába vitette, ahol végre-valahára avatott szemek és kezek készítették elő a hagyatéknak méltó kiadását: Tyranniön grammatikus és Andronikos nevéhez fűződik az Aristotelés-művek filológiai alapos gondozása. (Más hagyomány szerint az alexandriai könyvtár vette meg az értékes Aristotelés-kéziratokat.)

Kr. e. 307-ben I. Démétrios Poliorkétés makedón király az athéni helytartót, Theophrastos tanítványát, phaléróni Démétrioszt száműzte Athénból, aki Alexandriába menekült. Az aristotelési iskolában nevelkedett Démétrios javasolta I. Ptolemaios Sótérnak a könyvtár alapítását, míg más források szerint a Lykeion mintájára létrehozott kutatóműhely, a Museion csak a következő uralkodó, II. Ptolemaios Philadelphos alatt jött létre. III. Ptolemaios Euergetés alapította a Museion-gyűjtemény testvérintézményét, az alexandriai Serapis-szentély gyűjteményét, a Serapeiont. Az alexandriai nagykönyvtár egyesek szerint Caesar alexandriai beavatkozása (Kr. e. 48–47) alatt

égett le, mások szerint három évszázaddal később pusztult el, 270 és 278 között, az Aurelianus és Zénobia közötti viszály idején. A *Serapeion* 391-ben Theophilos pátriárka uszítására rombolták le (ebben az összefüggésben szokás említeni Hypatia filozófus és tudós 415-ös halálát). A kulturális emlékezetben kitörölhetetlen emléket hagyott az a 13. századi arab szerzőtől, Ibn Al-Qiftitől származó elbeszélés, amely szerint Amr ibn al-Ász szahábi, hadvezér gyűjtatta föl az alexandriai nagykönyvtárat Egyiptom 642-es elfoglalásakor Omár kalifa hírhedt parancsára. Alexandria mellett a Seleukidák antiochiai és az Attalidák pergamoni könyvtára tett szert különös tekintélyre. A Kr. e. 3. század végén alapított, a pergamoni Athéné Polias-szentélyben („városvédő Athéné”) található gyűjtemény a Museion legjelentősebb vetélytársa lett.

A római könyvtártörténet hadizsákmányokkal kezdődik: Kr. e. 168-ban Aemilius Paulus Perseus pella-i könyvtárából hozott könyveket fiai, leginkább Scipio Aemilianus számára, aki a Polybios történetírót, Panaitios filozófust és Terentiuszt is vendégül látó szellemi asztaltársaság, az úgynevezett Scipio-kör központjává, névadójává vált. Az aristotelési-theophrastosi korpuszt tartalmazó könyvtárat Sulla hozatta el Kr. e. 86-ban (a később Cumaeba kerülő könyveket Cicero is használta), Lucullus pedig 66-ban rabolta el Mithridatés könyvtárát; Lucullus megnyitotta a városban tartózkodó tudós görögök számára a megszerzett gyűjteményt. Cicero levelezéséből pontosabban is ismerjük a magánkönyvtárak kinézetét, működését: a villák könyvtárrésze a görög építészeti modellt követte, vagyis a rómaiaknál is elkülönül a három tér: a szentély, a különálló könyvraktár, illetve az exedrakkal bővített oszlopcsarnok, amely az olvasás, kutatás, párbeszéd helyszíne volt. A görög és latin gyűjtemény, könyvraktár elkülönült egymástól. A ró-

mai magánkönyvtárakra vonatkozó ismeret másik – régészeti – forrása a pompeji Casa del Menandro, illetve a herculaneumi Villa dei Papiri.

A római nyilvános könyvtárak története – félig a lucullusi mintához kapcsolódva – Caesarral kezdődik, aki Kr. e. 47-ben Varrót bízta meg egy gyűjtemény létrehozásával; az első nyilvános könyvtár Asinius Pollio Atrium Libertatis (Kr. e. 39), ezt követte Augustus palatiumi Apollo-könyvtára (Bibliotheca Apollinis Palatini, Kr. e. 28), majd a Bibliotheca Porticus Octaviae (Kr. e. 23). A római magángyűjteményekhez hasonlóan a közkönyvtárak is külön görög és latin gyűjteménnyel rendelkeztek; a „kettős struktúra” az épületekben is megjelent: a palatiumi könyvtár két szomszédos csarnokában a két részleget elkülönítve őrizték. A megnyitott könyvtárak a hatalom jelképei voltak, recitációk, politikai tanácskozások helyszínévé váltak. A reprezentáció szempontja érvényesült a lényeges építészeti újításban is: a principátus könyvtárai nem követték a latin villákban is érvényesülő athéni-alexandriai modellt (*stoa*, *apothéké*, *hieron* hármassága), hiszen – talán pergamoni mintára – külön, eldugott könyvraktár helyett a díszes csarnokban kezdték tárolni a könyveket. A díszes könyvszekrények, a szobrok, a katalóguslapokkal ékesített szekrényekben őrzött és rendszerezett tekercsek a birodalom és a fejedelem védelmező, támogató és ellenőrző politikáját jelenítették meg. További jelentős könyvtárak: a Tiberius által alapított Bibliotheca Templi Divi Augusti, a Bibliotheca Capitolina, a Domus Tiberiana gyűjteménye, illetve a Vespasianus-féle Bibliotheca Templi Pacis (Kr. u. 75; a jeruzsálemi zsákmányból épült), valamint a Traianus-könyvtárnak is nevezett Bibliotheca Ulpia (Kr. u. 110 körül), amelyet Alexandria és Pergamon után az ókor legjelentősebb könyvtárának tartottak; később a gyűjtemény a Diocletianus-fürdőbe költözött, és egészen a Kr. u. 5. századig fennmaradt. Ókori szerzők megjegyzéseiből, feliratokból tudjuk, hogy császárok, tisztviselők, gazdag közemberek *euergetés*ként, *jótevők*ként szívesen alapítottak könyvtárakat a birodalom legkülönbözőbb pontjain: különösen jelentős az athéni Hadrianus-könyvtár, a timgadi épület maradványai régészeti szempontból fontosak, az ephesosi Celsus-könyvtár homlokzata pedig az egyik legismertebb ókori építészeti emlék.

2. Repedések, hibák, előítéletek és elfogultságok a hagyományos elbeszélésben

A görög és latin gyűjtemények imént vázolt, megszokott és minduntalan hivatkozott története számos bizonytalan, esetenként téves vagy elhamarkodott megállapítást tartalmaz, az elbeszélés eresztékei túlságosan is lazák. Érdemes kiemelni néhány alapvető problémát. Először – a régészeti anyag és szövegforrás kapcsolatát illetően – három rövidebb észrevételt teszek, majd hat általánosabb szempontot fogalmazok meg a hagyományos könyvtártörténet kapcsán.

a) *Pergamon*. Mivel az alexandriai intézménynek gyakorlatilag nem maradt értékelhető nyoma, ezért igen sürgető volt az igény, és tetszetősnek is tűnt az állítólagos eredmény: legalább Pergamont ismerjük. A pergamoni akropolis 1880-as években végzett feltárása alapján a szakirodalom úgy vélte, pontos információkkal rendelkezik a neves könyvtár elhelyezkedéséről, kinézetéről, illetve a

leletek alapján kidolgozta azt a nézetet, hogy Pergamonban jelenik meg a – később Rómából ismerős – épületelem, a könyvraktárként is szolgáló díszterem.⁸ Ezt a mai kutatások részben cáfolják, részben hangsúlyozzák: az ásatások eredményei alkalmatlanok arra, hogy a könyvtár rekonstrukciója kapcsán pontos következtetésekre lehessen jutni.⁹ Pergamont mégsem ismerjük.

- b) *A palatiumi Apollo-könyvtár*. Szintén újabb ásatások alapján derült ki, hogy a palatiumi könyvtár eredetileg csak egy teremmel rendelkezett, és csak a domitianusi átépítés során nyerte el a *Forma Urbis Roma*éból ismert – és a szakkönyvek által illusztrációként mindig közölt – alakját, ekkor épült ki a kettős csarnok.¹⁰ E felismerésnek komoly irodalomtörténeti következményei lehetnek.¹¹ Úgy tűnik, az augustusi könyvtárat sem ismerjük eléggé.
- c) *A görög mintájú római magánkönyvtárak*. A szakirodalom föltételezte és régészeti következtetésekkel igazoltnak is vélte, hogy a római villák magángyűjteményei külön raktárteremben voltak, vagyis minden esetben az athéni-alexandriai építészeti mintát követték, amely mintában a kutatás tágasabb szobája, tere elkülönült a szűkös, sötét raktártól (ez utóbbit nevezték *bibliothecának*).¹² Ugyan külön könyvraktárra is van példa, mégis a források figyelmes áttekintéséből kiderül: a *bibliotheca* gyakran olyan helyiséget jelöl, ahol a könyvek jól láthatóan sorakoztak, szabadon hozzá lehetett férni hozzájuk, és elég tér és fény volt ahhoz, hogy helyben kutatni, beszélgetni is lehessen.¹³ Fölmerülhet egy kérdés: vajon az ún. görög minta kidolgozásában, szakirodalmi utóéletében mennyire játszik közvetett szerepet Winckelmann 1762-es beszámolója a herculaneumi Piso-villa feltárásáról, aki a híres tekercsek lelőhelyeként „ein kleines Zimmer”-t („egy kis szoba”) jelöl meg?¹⁴ (Fedeli észrevétele: a kisméretű, három négyzetméteres szoba inkább a könyvmásoló műhely, mintsem a könyvtár része lehetett.¹⁵) Mindenesetre a római villák könyvtáraitól is csak elmosódott képpel rendelkezünk.

A régészeti leletek, források értékelésére is igaz az a Phaedrus-mondat, melyet a herculaneumi papiruszok kapcsán Winckelmann idéz a *Sendschreiben von den Herculanischen Entdeckungen* beszámolójában: *carbonem, ut aiunt, pro thesauro invenimus* („ahogy a szólás tartja: kincs helyett csak szénre bukkantunk”, Phaedr. V. 6, 5–6).

A tyrannos-könyvtárak kérdése, a peripatetikusok szerepe, az Athén és Alexandria közötti kapcsolat problémája, a könyvtártörténet narratív szerkezetét érintő néhány megjegyzés, illetve Alexandria szerepének mérlegelése bővebb kifejtést igényel.

(1) A 6. századi tyrannosok mint az alapító és ellenőrző hatalom jelképei

Bár még ma is több tanulmány elfogadja az erre vonatkozó ókori adatokat,¹⁶ de az archaikus tyrannos-könyvtárak léte nem igazolható és nem is valószínű;¹⁷ a források alapján inkább a hellénisztikus kori könyvtárkultúra visszavetítéséről van szó, a kései gyűjtemények utólag megalkotott előtörténetéről: Pei-

sistratos vagy Polykratés alakjára a hellénisztikus és római könyvtáralapító fejedelmek árnya vetül, „Peisistratos portréját a Ptolemaidák mintájához igazodva rajzolják át.”¹⁸

A visszavetítésre és utólagos történetalkotásra vonatkozó egyértelmű kritikák, a korai gyűjtemények létét megkérdőjelező észrevételek ellenére a tyrannosokra vonatkozó elképzelés tartósnak bizonyul. A népszerűsítő és tudományos szakirodalomra is jellemző „lendület-megmaradás törvényén” kívül ennek oka abban is kereshető, hogy a nyelvként fölfogott kultúra nyílt vagy burkolt hatalomszerkezeteit leleplező és perbe fogó *cultural studies* – amely elsősorban a „politikai-ideológiai konfliktus, a nemek között dúló háború, vagy általában a kulturális harc terepének”¹⁹ tekinti a kultúrát – igen hatásos példaként említheti az állítólagos tyrannos-gyűjteményeket, ezzel is bizonyítva a (jogos, de egyszólamúságában torzító) elképzelést, hogy a könyvtár alapvetően és elsősorban az ellenőrző hatalom terepe, mindenkori és változatlan lényege a gyanakvás hermeneutikájában tárul föl. Jellegzetes példa erre az elmúlt évtizedek egyik sokat idézett könyvtártörténeti munkája, Yun Lee Too *The Idea of the Library in the Ancient World* című műve, amely a platóni eredetű apa-metaphora modern értelmezésére, pszichologizáló megközelítésére építve a szövegek apátlanságáról, árvaságáról, adoptálásáról beszél, és a könyvtár fogalmát kiterjeszti a kulturális-társadalmi élet minden területére (ünnepek, az emlékezet valós és fiktív terei, szobrok, szentélyek), valamint a Peisistratidák példájával igazolja, hogy a könyvtár (vagyis minden könyvtár természeténél fogva) a hatalom megjelenési módja.²⁰ Az ősiség hangsúlyozása bölcséleti állításhoz vezethet, az „elve” szó – „a könyvtár *elve* a szövegek, a nyelv, a kultúra és a társadalom feletti hatalom eszköze” – az időbeli elsőség szempontja mellett és helyett a filozófiai szükségszerűség kifejezésévé válik. Az érvelés nehezkesebbé válna a történeti szempontból egyenrangú, azonos jelentőségű *gymnasion*-gyűjtemények példáját idézve.²¹

A tyrannos-könyvtárak kapcsán meg kell jegyezni, hogy először csak a római principátus szerzőinél kerül elő az elképzelés, hogy a könyvtárakat fejedelmek alapítják; minél későbbi egy forrás, annál régebbi időpontra helyezi a könyvtár születését, annál ősi tyrannost nevez meg kezdeményezőként.²² A Peisistratidák állítólagos könyvtártörténeti szerepének hangsúlyozása Homéros és Athén tekintélyére épül, a mai könyvtárkultúra eredetét a homérosi szövegek kanonizációs folyamatában²³ és Athén városának kulturális elsőbbségében keresi. Miként a könyvtáralapító fejedelem képében, úgy az Athén-mitoszban is meghatározó szerepe van a rómaiaknak.²⁴ A római forrásokban a Ptolemaidák átengedik kezdeményező szerepüket a Peisistratidáknak, Alexandria Athénnek.

(2) *Aristotelés mint kapocs Athén és Alexandria között*

Bár Aristotelésnek valóban volt egy jelentős, később Theophrastos által bővített könyvgyűjteménye, és az ezt használó tanítványi kör a Lykeionhoz kötődött, azonban igen nehéz elképzelni, hogy Aristotelés könyvei tényleg a Lykeionban lettek volna, és hogy egy nyilvános területet valaki (ráadásul nem is athéni polgár) a magánvagyonra számára lefoglalt volna – így (legalábbis az alexandriai intézmény feltételezett alapításának

ideje előtt) építészeti mintát sem szolgáltathatott az oszlopcsarnok, könyvraktár és szentély hármasságára alapozó hellénisztikus könyvtárak létrehozására.²⁵

Ha az épületek kialakításában nem is, de gondolkodásában, működésében, a gyűjtemény köré rendeződő, Museion-típusú kutatóműhely létrejöttében Aristotelés, illetve a következő egy-két nemzedék peripatetikus filozófusi köre éppenséggel lehetett a hellénisztikus könyvtárak modellje – azonban az erre vonatkozó források kérdésesek. Strabón adata, miszerint Aristotelés „az első könyvgyűjtő, s az egyiptomi királyokat is ő ösztönözte könyvtár felállítására” (Strabón XIII. 54, Földy József fordítása), nyilvánvalóan téves, Aristotelés a Ptolemaidák uralomra jutása előtt egy nemzedékkel meghalt. A modern filológia történetében Justus Lipsius 1602-es magyarázata indította el a Strabón-állítás divatossá váló jelképes értelmezését. Lipsius a közvetett peripatetikus hatásra vonatkoztatta a mondatot, és a Museion háttérben a Lykeion körvonalait, a rendszerezésre és átfogó egyetemességre építő aristotelési gondolkodás nyomait vélte fölfedezni; a kutatástörténetben mind a mai napig meghatározó a lipsiusi olvasat.²⁶ A hamis strabóni adat okozta nehézséget meghökkentő könnyedséggel áthidaló allegorikus tudománytörténeti magyarázat számára kapóra jött phaléróni Démétrios alakja, aki a későbbi források szerint az alexandriai intézmény ötletgazdája lett volna – bár a problémák a peripatetikus iskolához valóban kötődő kalandor politikus, Démétrios említésével sem érnek véget. Az e tekintetben zavaros források²⁷ ellentmondásainak feloldásához ebben az esetben is némi távolságtartó hanyagság, elegáns nagyvonalúság szükséges, hiszen II. Ptolemaios Philadelphos idejében – akit a könyvtár alapítójának, a démétrios-i ötlet megvalósítójának neveznek – egy újabb politikai baklövés miatt Démétrios már nem tartózkodhatott Alexandriában. Mivel Démétrios I. Ptolemaios Sótér tanácsadója volt, így a szakirodalom az egyetemes elbeszélés kátyúit azzal egyengette el, hogy a Museion alapítójának egyhangú fölkiáltással Nagy Sándor egykori hadvezérét, I. Ptolemaioszt nevezte ki: phaléróni Démétrios alakja (és rajta keresztül Aristotelés mint a hellénisztikus könyvtárkultúra „mozdulatlan mozgatója”) érinthetetlen maradt.

Érdemes tisztázni: az alapításról szóló anekdotikus elbeszélések ellentmondásosak, hiteltelenek (miként a sokszor feltétlen tekintélyként idézett oxyrhynchosi papirusz is, az alexandriai könyvtárvezetők később szerkesztett listája – P. Oxy. 10, 1241).²⁸ Az ókori beszámoló forrása, eredete a legendás *Aristeas-levél* (először ez a mű nevezi Démétrioszt a könyvtár szellemi atyjának), amely Kr. e. 145 és 105 között keletkezett a *Septuaginta* keletkezéséről, a *Pentateuchos* görögre fordításáról, és amelyről jogos a megjegyzés, hogy „ennek az izgalmas kis könyvnek – miként a benne foglalt dokumentumoknak is – az egyetlen hibája, hogy hamisítvány, ugyanakkor persze kompenzálja ezt a hibát a rövideg és világosság erőnye.”²⁹ A fikcióból nehéz bármi egyértelmű igazságdarabkát kiszemelni, és forrásértéke (amely ebből a szempontból tagadhatatlan) inkább abban rejlik, hogy a Kr. e. 2. században, az állítólagos alapítás után másfél évszázaddal milyen kép lehetett az alexandriai könyvtárról, annak létrejöttéről, működéséről, méretéről, a fejedelmi támogatásról. A görög–zsidó viszonyban egyértelmű politikai állásfoglalást tartalmazó, a kölcsönös egyenrangúságot és tiszteletet hangsúlyozó levél akkor keletkezett, amikor Egyiptom hatalma megingott, Alexandriában polgárviszály

tört ki, az értelmiség egy részét száműzték, a szellemi műhely támogatása pusztá politikai ellenőrzéssé silányult, a Museion tekintélye romlásnak indult.³⁰ Az *Aristeas-levél* a lehangoló jelennel szemben alkotja meg a fényes múlt mítoszát, a méltatlan uralommal szemben a dinasztiaalapítók bölcsességét, nagyvonalúságát, szellemi igényességét emeli ki: Démétrios is elsősorban higgadt, okos politikusként, nem pedig valamely filozófiai iskola követeként szerepel a szövegben.³¹

Az alexandriai könyvtár és a Museion aristotelési, peripatetikus kötődését a szakirodalom előszeretettel említi (Démétrios-ra fontos szerepet bízva vagy csak háttérben hagyva, kispadra ültetve),³² Assmann pedig (az egyiptomi kultúra őrző-mumifikáló írásbeli gyakorlatának tagadhatatlan hatásán túl) a platoní–aristotelési iskolarendszerben, bölcséletben és módszertanban látja az alexandriai intézmény működését meghatározó tudásszervezési folyamat eredetét.³³ Ebben a megközelítésben Aristotelés „le père de la bibliothéconomie”, a könyvtártudomány atyja.³⁴ A hagyományos és jól ismert könyvtártörténeti elbeszélés e pontján érdemes megállni, és meghallgatni a kétkedő hangokat. Pfeiffer az alexandriai filológia és költészet Aristoteléstől eltérő vagy éppen vele ellentétes jellegére is felhívja a figyelmet, a Lykeion alapítójának szemléletmódját határozottan elvlasztja a Museion első nemzedékeinek gondolkodásától, illetve tagadja, hogy Démétrios bármilyen komoly szellemi hatást gyakorolt volna az alexandriai kutatóműhely létrehozására.³⁵ Steiger Kornél Pfeiffer kétkedő, gyanakvó érveléséhez kapcsolódik, a filológiatörténeti megállapításokat filozófiatörténeti szempontokkal egészíti ki: felhívja a figyelmet az alexandriai könyvtár filozófiával szemben tanúsított közömbösségére, a Lykeion és a Museion működésében tapasztalható alapvető eltérésekre, illetve az alexandriai filológiai hagyományban az aristotelési szókinccs hiányára.³⁶ A peripatetikus mintára szerveződő Museion a strabóni tételmondat tartóoszlopára felfutott modern történetbokr, Strabón állítása pedig az akkori Aristotelés–reneszánsz dokumentuma, a színesedő aristotelési hagiográfia mítoszképző eleme. Ugyancsak Steiger hangsúlyozza, hogy az aristotelési, peripatetikus, démétrioszi kötődés említése messze túlmutat Aristotelés alakján: a 19. századi német filológia által szentesített szellemi család-fa, filozófiai nemzetségtábla arra hivatott, hogy Alexandriát a teljes athéni kulturális élet örököséként mutassa be.³⁷ Ebben a megközelítésben a hellénisztikus kultúra – illetve ennek hatásos metonímiája, a Museion – nemcsak Aristotelés, hanem Sókratés és Platón, sőt a 6–5. századi athéni művészet és szellemi élet teljes jogú utódának tűnik.

(3) Alexandria mint az athéni kultúra örököse

Rudolf Pfeiffer és Steiger Kornél gondolatmenetét érdemes tárgabb összefüggésbe ágyazni: Wilamowitz-Moellendorff volt az, aki Alexandriában a második Athént, a Museionban a második Lykeiont és a harmadik platoní Akadémiát látta. Wilamowitz szerint a legnagyobb filozófus (megközelítésében Platón) kezdeményezéséhez a legjelentősebb tudományos-társadalmi intézményrendszernek kellett járulnia. A hellénisztikus fejedelmek szervezőkészsége, államapparátusa, pénzügyi és politikai támogatása nélkül az európai kultúra csúcspontjaként fel-

fogott klasszikus Athén szellemi hagyatéka elveszett volna; a hellénizmus az antikvitás megmentője. Wilamowitz megközelítésében I. Ptolemaios valóban *Sótér*, ‘megváltó’, a kulturális üdvtörténet messianisztikus alakja. Hatásos megfogalmazása szerint: „az alexandriai tudományosság világot beárményező fája nem több, csak egy vessző az athéni »Lódomb«³⁸ fájáról.”³⁹ A gondolatmenetből következik, hogy valóban az athéni filozófus-politikus, Démétrios lehetett a könyvtár első vezetője, *spiritus rectora*.⁴⁰ Az egyetemes filozófiatörténet és az athéni kultúra központjáig, a Sókratés-tanítvány Platónig gyökeret eresztő, onnan táplálkozó alexandriai intézmény wilamowitzi elképzelése a *Realencyclopädie* szócikkéig (*Museion*) eljutott.⁴¹

A könyvtártörténetben tetten érhető, többször egyoldalúvá váló „alexandrinocentrisme”⁴² német filológia által szentesített és kidolgozott modellje a korabeli társadalmi-politikai törekvések szempontrendszerét tükrözi. Droysen, a „hellénizmus” fogalmának és gondolatának fölfedezője, kitalálója – és nem mellesleg a Porosz Királyság történetének jelentős kutatója – a hellénisztikus birodalmak létrejöttében a *Weltgeschichte* pozitív folyamatát látta: az életképtelen, széteső, öregségükben elfonnyadt apró államok kulturális javait az életképes birodalmi politika és intézményrendszer (így például a Ptolemaidák Museionja) menti át, Démosthenés átadja helyét a makedónoknak. A droyseni történet szemlélet a porosz állami törekvések igazolása, a Ptolemaidák, Seleukidák, Attalidák a Hohenzollern-ház előképeivé válnak.⁴³ Ebben a szellemi közegben érthető Wilamowitz felfogása, aki Alexandriában Athén valódi örökösét látta, és aki szerint a hellénisztikus birodalmak politikai realitászérke, jövő felé való nyitottsága, a *Weltgeschichte* szellemének tökéletes és egyedül helyes megértése, az idők jeleinek felismerése kellett ahhoz, hogy a társadalmilag elszikkadt Athén kincse átmenekítődjék – Rómán keresztül – a mai Európa számára. Amikor 1900 júniusában II. Vilmos oktatási reformját előkészítő *Schulkonferenzen* Wilamowitz előadást tartott, akkor azzal a „képromboló”, nagy ellenállásba ütköző ötlettel állt elő, hogy nem Démosthenés idejétmúlt beszédeit kell olvasatni a középiskolás diákokkal, hanem Nagy Sándor életét kell megismerniük a görög-, latin- és történelemórák során, „aki azon kultúrkör megalapítója, amelyből a kereszténység és az augustusi államszervezet származik.”⁴⁴

Alexandria örököse – a világtörténelemben és a könyvtártörténetben is – az augustusi Róma: az ókori gyűjtemények története egységes elbeszéléssé állt össze: a tyrannosokkal kezdődik, és a klasszikus athéni kultúrával való találkozásában megtermékenyül, a hellénisztikus uralkodók intézményeiben folytatódik, majd a római császárok nyilvános⁴⁵ könyvtáraiban éri el célját, beteljesedését. Mind a hatalomkritikus *cultural studies* néhány kutatójának, mind pedig a birodalmi politikát nyíltan vagy áttételesen igenlő (vagy csak a kultúra intézményi hátterét, biztonságát és nyugalalmát igénylő) filológusoknak kapóra jött a fejedelmi udvarok életét egybefűző narratíva.

(4) Az egységes narratíva igénye

„A Közel-Kelet és Egyiptom első könyvtáraitól a World Wide Webig tartó folyamatosság pusztá illúzió. Ez a történet az áthelyezések, szakadások, az egymást követő és egymással párhuzamosan létező világok által született, amelyek mindegyike

meghatározta a körvonalakat, a tartalmakat, a módozatokat, a szövegek hagyományozásának végcélját a különböző gyakorlatoknak és elvárásoknak megfelelő hagyományok szétterjedésében.⁴⁶ Christian Jacob, az irodalmi nyilvánosság történetének kiváló kutatója később is fölhívta a figyelmet arra, hogy a különböző időben és helyen keletkezett ókori források nem rendezhetők egységes elbeszéléssé, nem kaphatunk belőlük összefüggő képet az antik könyvtárakról; éppen ezért szerinte az ókori szövegek vizsgálatából „a szintézisalkotó megközelítésmód, az egybefüggő antik könyvtártörténeti narratíva dekonstrukciója” következik.⁴⁷ A források értékelésekor azért is óvatosságnak kell lenni, mert a csak későn, a Kr. e. 2. században felbukkanó *bibliothéké* (majd *bibliotheca*) szó különféle jelentésű, hol egész épületre, hol annak valamely részére (könyvraktár, munkára alkalmas terület) vonatkozik, gyakran inkább csak könyvek összességét, több kötetes művet, katalogizált gyűjteményt jelent, de van, amikor egyetlen könyvtartó eszközt (láda, polc) jelölnek vele.⁴⁸ Arra is figyelni kell, hogy a különböző típusú könyvtárak – alapvető görög kategóriák: *gymnaseion*, archívum, fejedelmi udvar; ehhez járultak a görög mintákat szabadon átértelmező római könyvtárak – nem tekinthetők egyetlen evolúciós folyamat állomásainak. Az egyes könyvtártípusok egymás mellett, egyazon időben, gyakran egyazon kulturális vagy földrajzi térben léteztek, sajátos fejlődési folyamatokon mentek át, miközben kölcsönösen hatottak egymásra. Vagyis nem vette át egyik a másiktól az egyeduralmódói szerepet, hatáskört, képzelt szellemtörténeti trónust: a „meghalt a király, éljen a király” szukcessziós logikája a könyvtártörténetben sem működik.

Leegyszerűsítő az a nézet, miszerint a római magánkönyvtárak megjelenése a görög fejedelmi gyűjtemények végét jelentené, a principátus nyilvános intézményei pedig teljesen magukba szippantották volna a villák könyvtárait; mintha a késő köztársaság korának magángyűjteményei csak átmeneti állapotot jelentenének a hellénisztikus és császári intézmények között – egy közjátékot, amely akkor kezdődik, mikor a függöny lehull az első, görög témájú felvonás végén, és kitart a második, immáron római tárgyú felvonás kezdetéig. Nem három, egymást időben kizáró jelenségről, hanem párhuzamos intézményrendszerekről van szó, melyek keresztporzással kölcsönösen megtermékenyítik egymást. Római könyvtárak – és itt most nemcsak templomi irattárakról, papi testületek archívumairól van szó, hanem a görög tudományos és művészeti korpusz (igaz, korlátozott) hozzáférhetőségéről – a történelmi jelentőségű fordulópontként elkönyvelt Kr. e. 168-as könyvzsákmány és a Scipio-kör előtt is léteztek, a második pun háború vége felé már mindenképp.⁴⁹ A Cicero-levelezésből jól ismert római magánkönyvtárak,⁵⁰ a *culture of sharing* („az egymással való megosztás kultúrája”) könyvkultúrájára építő arisztokrata körök nem szűntek meg a principátus intézményeivel, továbbra is léteztek, kapcsolatba kerültek a fejedelmi gyűjteményekkel, miközben a két könyvtártípus megőrizte egyedi sajátosságait: mindkettőre továbbra is szükség volt.⁵¹

Ugyanígy az alexandriai könyvtáregésről szóló adatokból sem igazán lehet olyan egységes elbeszélést alkotni, amely a források közötti forradásokat hézagmentesen eltüntetné. A hatásos narratíva szerint az alexandriai tudományosság központja eredetileg a Museion volt, amelynek gyűjteménye Kr. e. 48-ban, Caesar hadműveletei során leégett, majd a Museion

szerepét a Serapeion vette át, melyet 391-ben a keresztények pusztítottak el. Ettől kezdve kisebb műhelyekben folyt a munka, az alexandriai filológia utolsó paraszát az iszlám hódítók taposták el 642-ben. (Nem véletlen, hogy a Serapeiont a Museion egyenrangú örököséként mutatják be – a problémára később visszatérek.) A Serapeion működéséről túl keveset tudunk ahhoz, hogy a Museionhoz fűződő viszonyát pontosan körvonalazni lehessen: egy kései görög szöveg nyomán⁵² ugyan a modern szakirodalom következetesen *daughter library*-nak („leánykönyvtár”) nevezi, de ez a metafora tudománytörténetileg keveset mond. A római nyilvános könyvtárak esetében viszont érdemes határozottabban fogalmazni: a Museion-minitől olyannyira eltérnek, hogy könyvtártörténeti szempontból az Augustus és utódai által alapított könyvtárak nem tekinthetők az alexandriai palotában lévő Museion-gyűjtemény pusztá utánzásának, ikervállalkozásának.⁵³ (Ugyanakkor a Serapeion több szempontból is a vespasianusi Templum Pacis mintája lehetett.)⁵⁴

Az említett könyvtártörténeti elbeszélések erős hajlamot mutatnak az egységes narratíva megalkotására, a történetvezetésben húzódó szakadékok áthidalására, az összefüggő nemzetségtábla megalkotására. E jelenség egyik meghatározó oka, hogy döntő többségében császárkori (görög és latin) szerzőktől származnak a régebbi korokra vonatkozó beszámolók, és a római *biblio-political revolution*⁵⁵ („könyvtárpolitikai forradalom”) után kialakult intézményrendszer, nézőpont, témaérzékenység – például a hivalkodó, öncélú bibliománia etikai kérdése – erősen megjelenik ezekben a szövegekben. Az alexandriai könyvtár köré rendeződő számos mítoszt (az alexandriai könyvvásárlásokról- és zsákmányolásokról, Aristotelés szerepéről, Alexandria és Pergamon vetélkedéséről, az aristotelési korpusz történetéről),⁵⁶ sőt magát a mítoszt a rómaiak alkották meg.

(5) Párhuzamos narratívák

Eddig is számos alkalommal előkerült az anakronizmus problémája, vagyis hogy a későbbi korok nézete jelent meg a korábbi események leírásakor. Az előtörténet megalkotása, a jelenkor visszavetítése, visszadatálása gyakran vezet ahhoz, hogy az események megkettőződnek, a későbbi intézmények, személyek, megközelítési módok árnya rávetül a múltra, és önálló életre kel (például a római könyvtáralapító fejedelmek a tyranosok vagy a Ptolemaidák udvarában). A római történetírást vizsgáló Alföldi András ezt a jelenséget nevezi „visszavetített ismétlésnek”.⁵⁷ A görög és római történetek gyakran párba rendeződnek, a könyvtártörténeti anekdoták értelme e narratív párhuzamosság felmutatásával mélyül el. A narratív szerkesztésmód elemzése önmagában nem feltétlenül cáfolja a közölt adatok tényszerűségét, bizonyos mértékű történelmi alapját, ugyanakkor óvatosságra int a szó szerinti értelmezéssel és a bizonyítékok kincsesbányáját kereső szaktudományos gyarmatosítással szemben. Az elbeszélések inkább az elbeszélőről, mintsem az elbeszélte eseményről szolgáltatnak hasznos információkat.

a) *Aristotelés gyűjteménye*. Az aristotelési korpusz hányattatásainak elbeszélése a hagyományos könyvtártörténet egyik meghatározó eleme. Az elsődleges forrás Strabón,

aki részletesen számol be arról, ahogy Aristotelés és Theophrastos értékes hagyatéka a néleusi örökség révén Sképsisben, Kis-Ázsiában köt ki, feledésbe merül, sodródik, bolyong, végül Rómában méltó kezek közé kerül, és eléri célját, az igényes kiadást (XIII. 54). A más, gyakran ellentmondásos forrásokból is ismert történetből nehéz kihámozni az igazságtartalmat,⁵⁸ ráadásul Galénos *Peri alypésias* című művének 2005-ös felfedezése az eddigi kutatástörténeti eredmények teljes újragondolására kényszerít.⁵⁹ Azonban a figyelmes forráskritika felfigyel arra, hogy Strabón Sképsis városához két hosszabb történetet csatol, Aeneasét (XIII. 53) és az aristotelési korpuszét. A két elbeszélés párhuzamos; mindkét esetben az események szála a kis-ázsiai pusztulástól hosszas bolyongáson keresztül az itáliai föltámadásig, alapító gesztusig (világbirodalom, illetve filozófiai összkidás) vezet. A vezér és a filozófiai korpusz is Sképsisből indul világhódító útjára.⁶⁰ A nagyszerűen szerkesztett strabóni „párhuzamos életrajz” könyvtár- és filozófiatörténeti valóságvonatközása korlátozott – miként az alexandriai könyvtár alapításáról szóló elbeszélésben, úgy itt is a Strabón-korabeli Aristotelés-kultusz nyoma fedezhető fel.

- b) *Lucullus könyvtára*. A hagyományos elbeszélés szerint Lucullus Kr. e. 66-ban elrabolta Mithridatés gyűjteményét, majd könyvtárát megnyitotta a tudósok előtt, és ezzel a nagyvonalú gesztussal a római nyilvános könyvtárak előképét hozta létre.⁶¹ Az adat Plutarchostól származik, akit ezen alkalommal is megbízhatatlannak tartanak;⁶² lehet, hogy Plutarchos kétes adatközlő, de – mint mindig – zseniális mesélő, nagyszerű szerkesztő. A történeti kétkedésem túl érdemes magát Plutarchost idézni:

Lucullus dicséretreméltó buzgóságot mutatott könyvek beszerzésében is; sok, gondos kézírással készített könyvet gyűjtött össze. De felhasználásukért még több elismerést érdemel, mint megvásárlásukért; könyvtára mindenki előtt nyitva állt. Az oszlopos folyosókra és olvasótermekben szabad bejárata volt minden görögnek, akik mint a Múzsák otthonába jártak ide. (...) Lucullus maga is gyakran elidőzött társaságukban, együtt sétálgatva a tudósokkal és politikusokkal a fedett oszlopcsarnokokban, és segítségükre volt, ha valamiben tanácsát kérték. Háza valósággal otthona és prytaneiona volt azoknak a görögöknek, akik Rómába látogattak.

Plutarchos: *Lucullus* 42 (Máthé Elek fordítása)

Nem valószínű, hogy Lucullus könyvtára valóban „mindenki előtt nyitva állt” volna, és a kifejezés inkább a Plutarchos-korabeli felfogást tükrözi; maga Plutarchos később pontosítja, hogy elsősorban politikusok, görög vendégtudósok (*tois philologois kai tois politikois*) népesítették be a könyvtár épületét: vagyis a lucullusi könyvtár olvasóközönsége nem sokban különbözik a cicerói, atticusi típusú magángyűjtemények használói körétől.⁶³ Az „otthona és prytaneiona” (*hestia kai prytaneion*) megfogalmazás arra utal, hogy Plutarchos második Athénként igyekszik bemutatni Lucullus római közegét. Ahogy az athéni *prytaneion*ban vendégül látták az érdemes polgárokat, úgy Lucullus is közösség- és kultúrateremtő jötevő-

ként, *euergetés*ként⁶⁴ otthont teremt, ellátást biztosít a görög értelmiség számára: a kiválasztott kör Rómában nem politikai alapú, nem a versenyjátékok győzteseiből, kiválasztott családok tagjaiból, hadvezérekéből, háborús árvákból áll, hanem a szellemi élet kimagasló alakjaiból. Egy delphoi jóslat szerint maga Athén városa a görögök „otthona és prytaneiona” (*hestia kai prytaneion*); Plutarchos szó szerint idézi az Athént magasztaló delphoi szöveget.⁶⁵ A plutarchosi megfogalmazás elsősorban nem könyvtártörténeti dokumentum (a gyűjtemény helyett a tudós közösség megalkotására figyel), inkább az Athén és Róma közötti párhuzamot akarja kiemelni. Ezt a megfeleltetést erősíti az is, hogy a Lucullus-életrajz párdarabjában, Kimón plutarchosi bemutatásában olvasható: Kimón „házát minden polgár közös étkezőhelyévé (*prytaneion*) tette, és még az idegeneknek is megengedte, hogy a földjén termő gyümölcsök zsengéit élvezzék, s részesedjenek belőle. Ezzel megvalósította Kronos mondabeli életközösségét (*mitologumenén koinónian*)” (*Cim.* 10, ford. Máthé Elek).⁶⁶ A helyieket és idegeneket egyforma szeretettel vendégül látó aranykor a római *euergetés* jóvoltából tér vissza: az aranykori társadalmat egy tudósközösség jelenti.

- c) *Az alexandriai háború, a könyvtár pusztulása*. A nagy elbeszélések iránti vágy, az ismételt kiújuló elméleti viták és ideológiai csatározások, a látványos, erőszakos csúcspontokat, színpadias forgatókönyveket kedvelő szellemi pirománia, valamint a felelősöket kutató hajsza immár kétezer év óta folytonosan táplálja azt a képzeletbeli tüzet, amely – állítólag – Kr. e. 48-ban, az alexandriai háború idején a nagykönyvtárt elpusztította volna; a modern szakirodalomban záporozó érvek sem tudták elfojtani a lángot. Az ókori beszámolókat lapozva feltűnik, hogy a föltételezett eseményhez képest mennyire későn, egy évszázad elteltével lobban föl a Ptolemaidák gyűjteményét elemésztő szikra: először Seneca utal rá egyik levelében, majd Plutarchos Caesar-életrajzában.⁶⁷

Az ellenség elzárta a csatornákat, és Caesart az a veszély fenyegette, hogy csapatai nem jutnak ivóvízhez. Aztán megkísérelték, hogy elvágják tengeri utánpótlási vonalait, ezért kénytelen volt felgyújtani a hajókat a kikötőben; az így keletkezett tűz következtében hamvadt el az alexandriai nagy könyvtár. Végül a világítótorony; a Pharos közelében lefolyt harcokban Caesar kénytelen volt a kikötő kőgátjáról egy kisebb naszádra ugrani. Megpróbált súlyos harcokban álló emberei segítségére sietni, de az egyiptomi hajók mindenünnen körülfojták; kénytelen volt végül is a tengerbe ugrani, és csak nehezen sikerült úszva megmenekülnie. Ekkor történt állítólag, hogy fél kezében egy csomó papirusztekercset tartott, és bár állandóan lándzsákkal döftek feléje, s többször a víz alá kellett buknia, kezét a víz színe fölött tartva óvta a papirusztekercset, hogy el ne ázzanak, és csak a másik kezével úszott.

Plutarchos: *Caesar* 49 (Máthé Elek fordítása)

Plutarchos szenttelen beszámolója szerint a tűz elpusztította (*diephtheire*) a nagykönyvtárt (*tén megalén bibliothékén*). Egyéb források, régészeti és irodalomtörténelmi megfontolá-

sok alapján inkább azt lehet állítani, hogy csak az egyik alexandriai könyvraktár semmisülhetett meg,⁶⁸ azonban Plutarchos szövegét mégsem kell csalódottan félretenni, hazugnak vagy túlzónak bélyegezni. Plutarchos ugyanis egy erőteljes jelenetet épít föl: az előtérben Caesar látható, amint a saját iratait (*bibliidia*) igyekszik menteni, míg a háttérben az alexandriai könyvtár lángol. Caesar csak saját érdekeit, értékeit, apró följegyzéseit tartja fontosnak, miközben hagyja, közömbösen nézi, ahogy az Alexandriában fölhalmozott tudás elpusztul. A „nagykönyvtár” (*megalé bibliothéké*) jelzős szerkezet mellé neve és a caesari „könyvecskék” (*bibliidia*) szó kicsinyítő képzője közötti ellentét kiemeli Caesar önzését, a köztulajdon és közérdek iránti tompaságát, nárcizmusát. Plutarchos narratívája két eseményt – vagy inkább két képet – köt össze: a könyvtár pusztulását és Caesar menekülését; az életrajzíró első sorban nem a könyvtárra figyel, nem annak sorsáról kíván pontos adatot szolgáltatni, a „nagy” jelző pedig nem valamilyen pontos meghatározás, intézménynév akar lenni. (A *Párhuzamos életrajzok* szövegére hivatkozva a szakirodalom az ún. Nagykönyvtárat gyakran a Museion-gyűjtemény hivatalos elnevezéseként kezeli.) Az égő könyvtár pusztulása díszlet, amely kiemeli az előtérben álló római hadvezér jellemét.⁶⁹ A plutarchosi színpadkép olyan hatásosnak bizonyult, hogy az alexandriai könyvtár lángolása és a vízből mentett tekerecs⁷⁰ képe is a kulturális emlékezet részévé vált. Miként Lucullus mögött felsejlik Kimón árnyéka, úgy Caesarra is rávetül Nagy Sándor alakja; a caesari egyeduralom megszületésakor lángra kapó alexandriai könyvtár képe párhuzamba állítható az ephesosi Artemis-templom felgyújtásával, pusztulásával, amely – Plutarchos szerint – éppen Nagy Sándor születésének napján történt (*Alex.* 3). Nagy Sándor és Caesar, mint akik a múltat végképp eltörölték.

(6) „Alexandrinocentrisme”

Augustus korától, a principátus könyvtáralapításaitól kezdve Alexandria központi szerepet töltött be az ókori könyvtártörténetekben. A római kori görög–latin szerzők tekintélyén túl – és messze azok előtt – az *Aristeas-levél* (és a *Septuaginta*) is növelte a Museion-gyűjtemény és a Ptolemaidák tekintélyét az egyházi történetírásban. Később a német filológia (más megfontolásokból) szintén Alexandria elsőségét hangsúlyozta. A hellénisztikus város a kortárs kulturális emlékezetben is különös szerepet tölt be.

Alexandria valódi történeti jelentősége vitathatatlan, legfeljebb ennek hatásköre vethet föl kérdéseket. A kizárólagos „alexandrinocentrisme” túlzás (az alexandriai kiadások hatása archaikus és klasszikus művek esetében jelentős,⁷¹ de nem kizárólagos⁷²), azonban a Museion a görög nyelvű világ szinte minden területéről szólított meg közvetlenül vagy közvetve tudósokat, alkotókat,⁷³ az írásos szöveganyag majdnem teljes egésze ide áramlott,⁷⁴ és valóban fontos, olykor elsődleges szerepet töltött be azon hellénisztikus kultúra kialakulásában, amely néhány vonásában mind a mai napig meghatározó. „Ezek a meghatározó elemek: az írás széles körű használatára és a könyvforgalomra építő irodalmi világ; a »humanizmus«, vagyis a társadalom kulturális örökségének védelmére hivatott szellemiség fogalma; az egzakt tudományok önálló és alapve-

tő tudásterületté formálódása; végül pedig az emberi tapasztalat személyes, szubjektív oldalának hangsúlyozása.”⁷⁵ Ekkor bontakozott ki az írásosságra építő kultúra alkotói, befogadói és rögzítői-gondozói folyamatait, intézményeit, szellemi közegét alapvetően befolyásoló mediális környezet, az irodalmi szövegek olvasatát és újabb alkotások létrejöttét meghatározó műfajelmélet; Alexandriában alakult ki a szöveggondozás tudománya, illetve néhány szaktudomány alapvetése, módszertana itt fogalmazódott meg elsőként. Ami ezen túl lényeges: Alexandriában – illetve a róla szóló római emlékezetben – fogalmazódik meg először az egyetemes tudás és átfogó szöveganyag, az univerzális könyvtár és kutatás eszméje.⁷⁶

Az „elsőség”, a „nagyág”, az „egyetemesség” (politikailag is: a „határon túlnyúló” jelentésében) és a „nyilvánosság” – bármire is vonatkozzék a szó – a Museion-könyvtárról kialakult emlékezet hívószavaivá váltak.⁷⁷ Ezek a fogalmak a mai érzékenységet, képzelőerőt is könnyen megszólítják, vagy még inkább: nem mások, mint a 19–20. században artikulálódó elvárások múltból visszaverődő, néhol elmosódó visszhangjai. Bár a Ptolemaidák ellenőrző hatalma zavarba ejtő, de a tudáshoz való korlátlan szabad hozzáférés modern demokratikus eszméje anakronisztikusan csábító.⁷⁸ Tanulságos, ahogyan a 19. századi amerikai filológia a korabeli kultúrpolitikai vitákban, a közkönyvtárak (*public library*, régi néven: *free library*) felállításának idején erős érvként használta az Alexandria-mítoszt, vagyis a nyilvánosan vezetett, szabad és bárki számára elérhető univerzális könyvtár képét,⁷⁹ miközben két dologra nem árt emlékeztetni: a „nyilvános könyvtár” az antikvitásban (és később is) a kulturális elit hozta létre a kulturális elit számára; másrészt az a – nem digitális – könyvtár, amely az információk (könyvek) és felhasználók között nem válogat, mindent és mindenkit befogad, az *per definitionem* nem könyvtár.⁸⁰ Mindenesetre a modern demokráciák Ranganathan-törvények-re⁸¹ (1931) építő könyvtári intézményrendszere ihletet meríthet az újkori Alexandria-képből.

Éppen ezen érzékenység miatt váltak különösen is jelentősé a alexandriai könyvtár pusztulásáról szóló beszámolók. Így például Edward Alexander Parsons, aki az 1940-es években írta az alexandriai könyvtárról szóló könyvet, kifejezetten a kortárs események borzalmára hivatkozik, és a Museion-gyűjteményben a „háborús őrjöngés tökéletes áldozatát” látta: a hellénisztikus intézményről szóló könyve pacifista kiáltvány.⁸² A mai aggodás számára is fontos lett a kérdés: pontosan miért, hogyan és mikor pusztult el a könyvtár? Caesar alexandriai beavatkozása alatt (Kr. e. 48), a polgárháborúk idején (270–278), a keresztények (391) vagy az iszlám hódítás (642) miatt? A túlságosan is határozott állásfoglalás ingoványos területre visz, gyakran ideológiai elfogultságok, érzelmek és indulatok árnyalják, illetve a népszerűsítő irodalom (internet, dokumentum- és játékfilmek) igényeit szolgálják. Mostafa El-Abbadi, az alexandriai könyvtár híres kutatója hívja föl a figyelmet arra, hogy az Omár kalifa parancsáról szóló kései beszámoló a síita Fátimida-dinasztia és a szunnita Szaladin szultán közötti ellentét alapján értelmezhető.⁸³ Miközben El-Abbadi igyekezett pozitív oldaláról szemlélni a történetet (a valódi iszlám kultúra letéteményeseként működő szunnita rezsim is elretten a könyvek megsemmisítésének síita gyakorlatától), addig mások éppen Ibn Al-Qifti elbeszélésének fenyegető árnyalatát érzékelik (a pogány és zsidó-keresztény bölcsesség teljes kiirtása a

vallási fanatizmus jegyében),⁸⁴ miközben az iszlám iránt bizalmatlan európai történetírás („pro-Christian, anti-Muslim sentiment”)⁸⁵ is ébren tarthatta az anekdotát. „Az ókori alexandriai könyvtár elpusztításáról szóló arab beszámoló – bármi is az ok, amely mögötte húzódik – nyilvánvaló példa arra, amikor a történelmet kihasználják politikai célból, úgy a múltban, mint a jelenben.”⁸⁶

Roger S. Bagnall arról számolt be, hogy 1980-ban az egyik cikkét meghamisították; a szerkesztőnek nem tetszett Bagnall óvatossága a pusztulásról szóló beszámoló kapcsán, a tanulmányt átírta, és mindenért a keresztényeket tette felelőssé: „nem tudom, hogy a kereszténységet gyűlölte-e ennyire, vagy csak az egyszerű történetvezetés híve volt.”⁸⁷ A Serapis-szentély keresztény elpusztítása (a Hypatia-gyilkossággal együtt) a modern és kortárs szekuláris törekvések példabeszédévé válhatott. Így például a neves Shakespeare-kutató és az újhistorizmus egyik alapító atyja, Stephen Greenblatt – az aszmanni monoteizmuskritika társadalmi, valláspolitikai érzékenységét és az Angol Humanista Társaság nézeteit is felidéz⁸⁸ – ismeretterjesztő művében a következőket írja (kiemelések tőlem): „A rengeteg ókori könyv sorsát *szimbolikus*an testesíti meg a klasszikus ókor leghatalmasabb könyvtárának pusztulása. [...] Egyfajta *globális* kozmopolitizmust képviselt. [...] Alexandria nagyszámú zsidó és keresztény lakossága hevesen elutasította a politeizmust. [...] A pogány korszak több évszázados vallási *pluralizmusa*, amikor három hit élt egymás mellett, hol versengve, hol viszonylagos *toleranciában*, véget ért. [...] Hypatia meggyilkolása nem csupán egy kiváló filozófus tragédiája volt: az egész alexandriai szellemi élet hanyatlását jelezte, és megkongatta a lélekharangot az egész kulturális hagyomány fölött. [...] A háború és a hit féktelenül tomboló erőihez képest a Vezúv kifejezetten kegyes volt.”⁸⁹ A kiemelt fogalmak is mutatják, hogy az alexandriai események elbeszélésében voltaképpen a jelenkori kulturális-társadalmi elképzelések, félelmek jutnak szóhoz. Greenblatt Lucretius-könyvében az ókori kultúra magasztalásához a görög-római „közkönyvtár” demokratikus, nyitott eszméje kapcsolódik.⁹⁰ A keresztény pusztítás méretét azzal lehet fokozni, ha feltételezzük: Kr. e. 48-ban nemcsak egyetlen kisebb könyvraktár, hanem a „nagykönyvtár” jelentős része égett el,⁹¹ és így a Serapeion vette át a Museion teljes szerepét, vagyis a 391-es pusztítás a teljes alexandriai kultúrát semmisítette meg. Bagnall megjegyzése alapján állítható: az egységes narratíva igénye és a társadalmi aktualitásokból kiinduló felelősségkeresés találkozik. A Serapeiont Greenblatt is a Museion egyenrangú utódjának tekinti.⁹²

Alexandria, a Museion könyvtára a hellénisztikus világ, az ókori tudás hatásos metonimiája lett, illetve a társadalomról, tudományról és szellemi szabadságról hozott kortárs értékítélet gyűjtőfogalmává vált.⁹³ Modern érzékenységek, szorongások jelennek meg a könyvtár pusztulásáról szóló mai értékítéletekben. A szélsőséges álláspontok nem vezetnek eredményre: nem lehet azt mondani, hogy az alexandriai intézmény(ek) és az egyéb hellénisztikus-római gyűjtemények pusztulása ne jelentene hatalmas veszteséget a tudomány- és művészet-történetben,⁹⁴ ugyanakkor kár lenne minden szöveganyag és tudásforma pusztulását, erőzóját egyetlen vagy néhány hatásos katasztrófa elbeszélésévé redukálni, és az elveszett művek hosszas és frusztráló katalógusát, gyászos siratóénekét az

alábbi fölvezetéssel kezdeni: az alexandriai könyvtárat sújtó tűzvészben „odaveszett az ókori görög irodalom megannyi felbecsülhetetlen kincse”.⁹⁵

3. Új szempontok: a látható könyvtár

Az ókori könyvtárak kutatástörténete az elmúlt évtizedekben határozott fordulatot vett – az előző fejezet meglátásaiban az újabb kutatások szempontrendszere, kérdésföltevése érvényesült –, és ez többé-kevésbé kötődik a digitális változás okozta gyakorlati kihívásokhoz, elméleti kutatásokhoz, bár az új eredményeket felvonultató ókortudományi tanulmányok tetemes részében az egyes kapcsolódó elméletek (kultúratudomány, médiatörténet és -elmélet, archívum-elmélet, könyvtártudomány) szókinccse, látásmódja kifejezett utalások szintjén nem jelenik meg.

Az alábbiakban (1) először röviden fölvezetem azokat a modern elméleti kutatásokat, a kortárs mediális környezet változásaira vonatkozó reflexiókat, amelyek az ókori könyvtárak történetét is más színben láttatják; (2) néhány módszertani megjegyzést követően föltárom a láthatóvá válás archívum- és médiaelméleti hátterét; (3) a „láthatóvá válás” kifejezés alapján érvelek a kiválasztott könyvtártörténeti időszak fontossága mellett.

(1) Modern elméleti kutatások, gyakorlati kihívások – „Sitz im Leben”

A kultúratudományok érdeklődési köre, a társadalmi kontextualizálás művelete megjelenik azokban a kutatásokban, amelyek az ókori könyvtárakat elsősorban a szellemi-politikai ellenőrzés, a központi hatalom, az identitás, a kánonalkotás és a cenzúra intézményeinek tartják.⁹⁶ Az antik könyvtárak működését irányító és leíró hatalmi-vallási nyelvezet izgalmas retorikai, képi elemzésén túl⁹⁷ figyelemre méltó a *reading communities* („olvasói közösségek”) kutatási irányzatának hatása.⁹⁸ Különösen a kánonkutatásban⁹⁹ jelentősek a kulturális emlékezet és a görög írásbeliség hüpoleptikus szerveződését vizsgáló Jan Assmann észrevételei (kifejezetten az alexandriai könyvtár működése és filológiai elvei kapcsán is).¹⁰⁰ A medialitás szempontrendszere is szorosan kapcsolódik a könyv- és könyvtártörténeti kutatásokhoz. A mediális környezet, az anyagi hordozók jellege, az intézményrendszerek és társadalmi szerkezetek meghatározó szerepet töltenek be az információk feldolgozásában, tárolásában, továbbadásában, a művészeti és tudományos szövegek keletkezésében, befogadásában, a kulturális javak fogyasztásában, illetve – mindezekon keresztül – az egyén és közösség érzékelésében, ön-értésében. Könyvtártörténeti vonatkozásban igen fontosak azok a megállapítások, amelyek arra vonatkoznak, hogy az írásbeliség fokozatosan kialakuló elsőbbsége, a hellénisztikus könyvkultúra, a tekercsek hossza, a sorok és oszlopok mérete, a *mise en page* (oldalkép), a könyvekre osztás hogyan határozta meg az egyes irodalmi műfajok kialakulását, a történetírást, a szakirodalmat, a tekercsek tárgyként, értéktárgyként való kezelése milyen hatást gyakorolt a szövegekre, illetve a római *recitatio*s kultúra hogyan befolyásolta az irodalmi világot.¹⁰¹ Az archívumok elmélete, az emlékezetkutatás, a memóriaintézmények formáinak elem-

zése fontos eredményeket kínál¹⁰² – különösen, ha megfontoljuk, hogy „az archívumok elmélete nem a levéltárban, hanem a könyvtárban született meg”,¹⁰³ és hogy az ókorban a könyvtár és levéltár még nem vált egy egymástól¹⁰⁴ (bár az archívumok elmélete érthetően a különbségre helyezi a hangsúlyt). A legújabb könyvtáralapításokat és -átalakításokat övező urbanisztikai, társadalmi viták olyan elméleti kutatásokhoz vezettek, melyek a könyvtártörténetet új fényben láttatják.¹⁰⁵

A saját helyét folytonosan újraértelmező modern könyvtártudományra az 1960-as évektől kezdve erőteljes hatást gyakoroltak a könyv történelmi szerepét firtató, a nyomtatott kommunikáció visszaszorulását jósó nézetek, McLuhan kutatásai, az informatika hétköznapi életben történő megjelenése. Az elméleti és gyakorlati kihívások, a megváltozott kulturális környezet és szellemi identitáskeresés hatására – „a kultúra mint szöveg” helyett a „kultúra mint működésmód, cselekvés” – a könyvtár is inkább információs, mintsem pedagógiai szerepben jelenik meg.¹⁰⁶ A nyomtatott médiumok világában a tudománykommunikáció informális és formális világa elkülönült, a könyvár csak ez utóbbival foglalkozott; a digitális környezetben ez a határ elmosódott, és a „folyékony média” könyvtári, archiválási szempontból nehezen megragadható.¹⁰⁷ (*Web 2.0* hatására *Bibliothek 2.0.*¹⁰⁸) Az *open access* politikája, a *live streaming*, a korábbi kézírásos, nyomtatott, képi, hangzó dokumentumok digitális rögzítése („technikai migráció”)¹⁰⁹ és feldolgozása idején – amikor is az egyre rövidebb időtávú aktualizálások és az *access time* miatt a „tudás vált temporálisan kritikussá”¹¹⁰ – különös jelentőséget nyer a hellénisztikus könyvtárkultúra vizsgálata, amely az elmúlt időkig befolyásolta a nyugati szellemi környezetet.

(2) Módszertani és elméleti megfontolások, a „láthatóvá válás” fogalma

A „láthatóvá válás” kifejezést az archívum- és médiaelméletből kölcsönözöm. Boris Groys alkotta meg a „szubmediális tér” fogalmát:¹¹¹ ahogy a mozi vagy a színház nézője csak a vásznat vagy a színpadképet látja, de a felület által eltakart hordozókat, az alapanyag időbeli és térbeli manipulációját, fölkészülését (forgatást, filmvágási technikát, illetve a díszletrendezőket, sűgőkat) nem, úgy a levéltár és a könyvtár használója is különböző felületekkel találkozik. „A hordozó és az ahhoz kapcsolódó lejegyzőrendszer többnyire elrejtőzik a néző, illetve az olvasó szeme előtt. [...] Az apparátus azon végső szituációját, illetve materiális felületét, amely a befogadóval kerül kapcsolatba, információtechnológiai metaforával *interface*-nek nevezik. Az *interface* az a csatolófelület, amely érzékelhetővé tesz, miközben az apparátus masinériáját elrejtí.”¹¹² A levéltárak és könyvtárak esetében az *interface* eltérő, de az utóbbi esetében a jól felismerhető épület, a ruhatár, a biztonsági kapuk, az olvasóterem, a polcok, a digitális és papír alapú katalógusok, a kikérés, a helyben olvasás és kölcsönzés folyamata mind-mind az *interface* része – és ebben a tekintetben az egyes könyvtárak is meglehetősen különbözőek. Éppen a római könyvtártörténet említett korszakában történik egy jelentős változás: az *interface* és a szubmediális tér látványos átalakulása, amely mintául szolgálhatott a reneszánsz és újkori könyvtárak, majd a modern könyvtárelmélet számára.

A *Bibliothèque Sainte-Geneviève* Labrouste tervezte épületéről (1838–1850) írva Yann Sordet által vezetett be a *façade parlante* („beszélő homlokzat”, az *architecture parlante* építészeti kifejezés alapján) fogalmát: az épület kitarulkozik, a homlokzatra vésett nevekkal, ábrákkal elárulja funkcióját, kanonizáló tevékenységről tesz tanúságot, értékítéletet közvetít (nem véletlen, hogy kiknek a neve kerül föl). A római könyvtárak esetében ugyanígy megjelenik a *façade parlante* – mind a szövegvilágban, mind az építészeti térben. Miről is van szó? Milyen folyamatok jelzik a könyvtár „láthatóvá válását”?

(3) A római könyvtár láthatóvá válása

Nem véletlen, hogy a hagyományos ókori könyvtártörténet éppen az utóbbi évtizedekben bomlott föl, esett darabjaira, amikor is sebes változásnak indult a mediális környezet. Ezen átalakulás megértését elősegíthetik a könyvtártörténeti vizsgálódások, és fordítva is: a mai környezet fokozott elméleti tudatossága termékeny kérdésekhez vezet az ókori kutatásokban. Ehhez képest talán kiábrándító lehet, hogy mi is maradt az ókori gyűjtemények történetét összefoglaló, jól megszokott elbeszélésből: eltűntek ízes adomák, tanulságos példabeszédek, hatásos drámai finálék, nagyszerű narratív szerkezetek – mint ha e veszteség alátámasztaná a phaedrusi–winckelmanni idézetet: „kincs helyett pusztán csak szöveget találtunk.” Azonban az anekdoták, beszámolók nagyon is fontosak, történelmi értékük tagadhatatlan, figyelmes elemzésük lényeges, hiszen sokat árulnak el arról a korról (döntő többségében a római császárkorról), amikor ezek a szövegek keletkeztek.¹¹³

Mi is az, ami biztosan tudható? A Kr. e. 2. század végéről – az *Aristeas-levél* idejéből – kerültek elő az első régészeti leletek, feliratok, szövegelemek, amelyek (különböző típusú) könyvtárak létéről tudósítanak; ugyanekkor kezdik megalkotni a könyvtár dicsőséges előtörténetét, így az alexandriai intézmény alapításának színes beszámolóit, és ekkor válik általánossá a *bibliothéké* szó (különböző jelentésekben). A könyvtár azonban – így a Museion gyűjteménye is – sokáig láthatatlan marad, a hellénisztikus tudósok, filológusok, írók nem beszélnek róla.¹¹⁴ A rendelkezésünkre álló ókori korpusz alapján először csak a késő köztársaság (elsősorban Cicero) és Augustus korának alkotói figyelnek föl a könyvtárra mint jelenségre: elkezdnek róla írni, gondolkodni. Mindez nem véletlen: a nyilvános gyűjtemények megalapításával megegyező évtizedekben, attól nem függetlenül egy fontos jelenségnek lehetünk tanúi, amelyet a „könyvtár láthatóvá válásának” lehet nevezni. Ez a kifejezés alkalmas arra, hogy a korszak (az aranykori római irodalomról van szó) számos – természetesen nem minden – változását jobban lehessen érteni.

- a) A könyvtárépületek az összefüggő városépítészeti terv részévé válnak; látványos homlokzatuk révén már kívülről is felismerhetők, beazonosíthatók; monumentális méretűek, sok ember befogadására képesek; szabadon látogatható szobor- és képgyűjteménnyel rendelkeznek.¹¹⁵
- b) Egy meghatározott politikai program, a *publicare* jelszava alapján a köztársaság korának végén, a principátus elején az arisztokrata körök megnyitják a római lakosság előtt, szabadon látogathatóvá teszik az addig zárt parkokat, fürdőket, képtárakat, szoborgyűjteményeket.

- A könyvtár – részben talán a levéltár is – ezen törekvés részeként válik nyilvánossá: szabadon látogatható (már az ott található műkincsek miatt is), de kérdéses, hogy mennyire szabadon használható.¹¹⁶
- c) Politikailag fontos hely, az *euergetés*, illetve a fejedelem hatalmát képviseli, olykor tanácskozássokat, szenátusi gyűléseket tartanak benne, követeket itt fogadnak. A könyvtárak alapítása társadalmi-politikai üzenettel rendelkezik: így például az augustusi Apollo-könyvtár a Pollio-féle *Atrium Libertatis* ellenintézményeként jön létre (a hirtelen egymás után létrejövő két könyvtár Caesar és Varro programját folytatja, a caesari örökség értelmezése a tét).¹¹⁷
- d) Hangsúlyos szerepet kap a díszterem, amely egyben a könyvraktár helye is.¹¹⁸ A katalógustáblák mutatják a látogatóknak, hogy milyen szövegek találhatóak az egyes szekrényekben. Mindez azt is jelenti, hogy viszonylag kevés könyv van (hogy azok elférjenek a teremben): a Flavius-kor növekvő méretű gyűjteményei már külső raktárhelységeket igényelnek.¹¹⁹
- e) Írók, költők szobrai kerülnek a könyvtárba, Varróé már életében. A hellénisztikus intézményekben erre egyértelmű példa nincs.¹²⁰ A kanonizációs folyamat képileg is megjelenik.¹²¹
- f) A könyvtár kilép az anonimitásból, ekkor kezdenek el írni róla tudományos és költői alkotásokban; az érdeklődés középpontjába kerül a nyilvános gyűjtemény. A „láthatóvá válás” folyamata az irodalmi világban megindul, előtte, a hellénisztikus korban, a *Museion* filológusi körében is „a könyvtárak csak elvont háttérrel jelentettek az alkotói folyamat során, homályban hagyott nézőpontot”.¹²² A római intézményrendszer alapján átértelmezik, illetve részben megalkotják a görög, hellénisztikus előtörténetet.
- g) A könyvtár az alkotói folyamat nyilvános terévé válik: a *recitatiók*, az „író-olvasó találkozók” színhelyeként működik.¹²³
- h) Ekkor jelenik meg a könyvtártudomány és metafilológia (az alexandriai filológusok művei maguk is kanonizálódnak, kialakul a filológiai műveket feldolgozó másodlagos filológiai irodalom). A pergamoni kezdetek után különösen jelentős Varro szerepe a könyvtárelmélet megalkotásában, a *De bibliothecis* című műve a későbbi beszámolók egyik elsőrendű forrása.¹²⁴
- i) A tekercs mint tárgy, anyagi hordozóként értékes alkotás, személyes kincs fontossága is ekkor fogalmazódik meg; elkülönül a kevésbé értékes, könyvkereskedés útján terjedő kézirat a gondozott kiadástól, izléses és drága műtárgytól, a könyvtárban elhelyezett tekercstől.¹²⁵ A tekercs kiállítható, csodálható.

A felsorolt kilenc folyamat jól értelmezhető a „láthatóvá válás” kifejezése segítségével. A könyvtár épületének, intézményének, működésének megváltozása összefügg az olvasás és kutatás, az irodalmi és tudományos élet átalakulásával.¹²⁶ A könyvtárakról tartósan kialakult, nagy hatást gyakorló kép ebben az időszakban kezdett el kikristályosodni, ekkor keletkeztek azok a fogalmak, amelyek mind a mai napig meghatározók a könyvgyűjteményről való gondolkodásban. A Kr. e. 1. század második felében készített „startfotó” alapján a későbbi görög–római könyvtártörténeti szövegek – vagyis a fennmaradt források döntő többsége – is könnyebben érthető, és a könyvtártudomány általánosabb kérdéseit is érthetőbbé teszik. A forrásokat faggatni érdemes, izes beszédüket nem szabad elnyomni, hanem fel kell térképezni őket, és megalkotni egy bizonyos fogalom- és szellemtörténeti „nyelvjárási atlaszt.” Szén helyett kincsekre találunk.

Jegyzetek

- 1 A *Salone Sistino* könyvtártörténeti freskósorozatáról: Canfora 1996, 89–106; Connors–Dressen 2010, 220–221; Fumagalli 2014; Baldi 2014, 50–51; Canfora 2014, 278.
- 2 Silvio Antoniano (1540–1603) oratoriánus szerzetes, bíboros, tudós, a *Catechismus Romanus* egyik szerkesztője; Tasso többek között őt bízta meg azzal, hogy a *Gerusalemme liberata* szövegét teológiai szempontból tekintse át. Különösen foglalkoztatta a pedagógia kérdésköre.
- 3 Connors–Dressen 2010, 199–200 (a források hanyag fölvázolásával).
- 4 Sevillai Isidorus keresztény szempontú könyvtártörténeti narratíváját elemzi: Canfora 1993³, 5; Woolf 2013, 1–4 („God was in the Library”).
- 5 1612-ben V. Pál pápa kibővítette az épületet, a Sale Paoline freskóin azok a könyvtárak jelennek meg, amelyekről a Sixtus-terem nem emlékezett meg, amelyek azonban a kulturális emlékezet háttérben mindig is ott voltak: Pergamon könyvtára, Asinius Pollio Atrium Libertatisa, a traianusi Bibliotheca Ulpia. Érdekes, hogy az ókori gyűjtemények között egyetlen kortárs is fölbukkan: a budai Corvina könyvtár.
- 6 Dziatzko 1897; Callmer 1944. Callmerről mint a modern szakirodalmi narratíva forrásáról kritikus észrevételek: Hendrickson 2014, 373–377.
- 7 Néhány (a klasszika-filológia határain túl is) népszerű, egyszerűs, a klasszikus ókor egészét – vagy Alexandria tükrében a görög–római antikvitás jelentős részét – áttekintő könyvtártörténeti munka: Fraser 1972; Blanck 1992; El-Abadi 1992²; Casson 2001; Canfora 2009² (eredetileg 1986-ban jelent meg; általában a könyv első felét idézik, holott az inkább egy esszé és egy angolszász krimi érdekes, de veszélyes keveréke; a második részre, a filológiai oknyomozásra – mely jóval izgalmasabb és szakszerűbb – nem utalnak). Pfeiffer 1968 nem könyvtártörténeti mű, de ebben a vonatkozásban is a felsoroltaknál megbízhatóbb; a szerző életműve a polizianói kétnyelvű humanizmus, a Bentley nevével fémjelzett francia–angol–holland filológiai hagyomány és a wilamowitzi *Totalitätsideal* egyik csúcspontja. Pfeifferről: Lehnus 2000, 21.
- 8 Callmer 1944, 150–152 a későbbi szakirodalom hivatkozási alapja. A római könyvtárak pergamoni mintáját is a hagyományos rekonstrukcióból következteti: Wolter-von dem Knesebeck 1995, 49.
- 9 Coqueugniot 2013 (a tanulmány találó alcíme: *An Institution Found and Lost Again*); Hendrickson 2014, 380–381. Könyvtártörténeti szerepük: Hendrickson 2014, 383.
- 10 Bowie 2013, 241; Tucci 2013, 277. A két tanulmány kiegészítésre, pontosításra szorul, hiszen Suet. *Aug.* 29 és feliratok (CIL VI 5188–5191) alapján állítható: biztosan létezett külön görög és latin gyűjtemény.

- 11 Úgy vélem, Horatius egyik gyakran elemzett levélrészletét (*Ep.* II. 2, 91–96) is újra kell értelmezni, hiszen a hagyományos megközelítés feltételezi a külön görög és külön latin nyelvű terem létét. Részletesebben, további szakirodalommal: Acél 2014, 75.
- 12 A Casa del Menandro és a Villa dei Papiri ásatásainak újraértékelése is kihívás elé állítja a könyvtártörténetet. A Nápolyi-öböl két villájának hagyományos megközelítése: Strocka 1981, 298–301.
- 13 Hendrickson 2014, 384–385 (*Cic. De fin.* III. 7; *Div.* II. 8; *Ad fam.* VII. 28, 2; *Topica* I. 1; *Vitr.* VI. 4, 1 szövegei alapján). Félrevezető, ha a villák épületeit a görög nyilvános terek, illetve fedelmi udvarok alapján értelmeznénk, bár ezek egyes elemeit szabadon valóban felidéztek a római magánépületek: Dix 2000, 449–450; Dix 2002, 473.
- 14 Strocka 1981, 299 Winckelmannból indul ki. A *Sendschreiben von den Herculianischen Entdeckungen* (Dresden, 1762) teljes szövege a heidelbergi egyetemi könyvtár honlapján (www.ub.uni-heidelberg.de/helios) olvasható, a kifejezés a 62. oldalon található.
- 15 Fedeli 1993³, 40.
- 16 Suet. *De vir.* fr. 102; Athen. *Deipn.* I. 3a; Tert. *Apol.* 18, 5; Hieron. *Epist.* 34, 1; Isid. *Etym.* VI. 3, 5. Fraser 1972, 305–307; El-Abadi 1992², 75; Wilker 2002¹ (a források iránt kevés kritikát tanúsító tanulmány a korabeli szellemi élet felvázolásával próbálja igazolni a tyrannos-könyvtárak létét).
- 17 Pfeiffer 1968, 8. A kérdésről részletesebben: Acél 2011a.
- 18 Ritoók 2009, 93. A Peisistratos-könyvtár hagyományáról: „Még Démostenés egy késői kommentátora, aszkalóni vagy gázai Zósimos (Kr. u. 5–6. század) is beszél egy Démostenés korában létező »athéni könyvtárról«. Szerinte még Démostenés ifjú korában történt, hogy a könyvtár felgyulladt, és a tűz elpusztította Thukydidesz *A peloponnésosi háborúját*. Egyedül Démostenés tudta fejből fölidézni a teljes szöveget; lediktálta az egész szöveget, hogy újra lemásolhassák.” (Canfora 2014, 276.)
- 19 Simon 2009, 11. A hatalom kérdése megkerülhetetlen, de a könyvtárak és a szövegek értelmezését nem kívánom a hatalmi viszonyok leleplezését, perbe fogását középpontba állító olvasatra redukálni. A megközelítés ráadásul történetietlennek is mutatkozik, amennyiben elfeledkezünk arról – a modern tapasztalattól lényegesen eltérő – vonatkozásrendszerrel, amely a korabeli hatalomelmélet és hatalomgyakorlás módozatait egy nagyon erős, a Város minden szögletét átjáró és átértelmező urbanisztikai tudathoz, tér- és időszemlélethez, vallási praxishoz köti.
- 20 Too 2010, 20–24. A fejezet címe: *The Father of the Library*. Az ideológiakritikai megközelítési mód nem feltétlenül vezet történetietlen elképzelésekhez. Johnstone hasonló szemléletmódja éppen a fokozott forráskritikai érzékenység és óvatosság miatt érdemel figyelmet: Johnstone 2014.
- 21 A Kr. e. 3. századtól kezdve kerülhetnek könyvgyűjtemények a *gymnasionokba*; a fedelmi könyvtárak esetében is csak ebben az évszázadban igazolható elsőként a hellénisztikus-római értelemben felfogott könyvtárak léte: Hendrickson 2014, 393–396.
- 22 Strab. XIII. 1, 54 Ptolemaiosz, Memnon fr. 1 héraклеиαι Klearchoz, Gellius VII. 17 Peisistratosz, Athen. *Deipn.* I. 3 Polykratész nevezi az első könyvtár alapítójának. Johnstone 2014, 350, 9.
- 23 Ritoók 2009.
- 24 Canfora hatalomkritikus megközelítésében: „Hogy a Földközi-tenger térsége fölötti egyeduralmat valóban megszerezthessék, a rómaiaknak nemcsak Hannibált kellett leigáznuiuk, hanem még inkább a kökemény és állig fölfegyverzett makedón monarchiát; éppen ezért ők voltak azok, akik lefokozták az ellenséget, illetve – az irodalmi idealizálás és politikai kasztrálás sajátos ötvözetével – felmagasztalták Athént, annak központi szerepét, a várost övező mítoszt. Lefokozták a makedónokat, hogy saját imperialisztikus szerepüket hangsúlyozzák, és kitalálták az ún. klasszicizmust, amelynek központja Athén volt, és amely a hellénisztikusság ellenpontját képezte. [...] A klasszicizmus bölcsőjét jelentő mítosz az irodalmi-muzeális Athénról egészen Hadrianus idejéig kitartott, virágzott.” (Canfora 2011, 50.)
- 25 Callmer 1944, 146–147 óta visszatérő állítás. A Lykeionra vonatkozó forrás (Diog. Laert. V. 51) kritikája: Hendrickson 2014, 378.
- 26 Irigoín 1993, 39–40. Az értelmezés kritikája: Hendrickson 2014, 378–380.
- 27 *Epist. Arist.* 9; *Phil. Mos.* II. 29; Athen. *Deipn.* V. 36; Epiphaniosz: *De mensuris* 257–273; Jóannész Tzetész: *Prol.* II. 5, 1. Krähling 2005, 65–66.
- 28 Bagnall 2002, 350–351; Johnstone 2014, 367.
- 29 Grafton 2011, 134. Anthony Grafton az *Aristeas-levelet* – valamint az általa képviselt műfajt – izgalmasan, meggyőzően, nagy kitekintéssel helyezi el a Kr. e. 3–2. századi szellemi viták, kulturális vetélkedések légkörében.
- 30 A korszakról: Krähling 2005, 68.
- 31 Johnstone 2014, 357–359; 367.
- 32 Az alexandriai könyvtár elsődleges forrását az aristotelési hagyományban jelöli ki: El-Abadi 1992², 79–86; Delia 1992, 1450; Erskine 1995, 40; Irigoín 1993 (Strabón állítását igazolva); Richardson 1993 (az előadást megerősíti Herwig Maehler és Jean Irigoín hozzászólása, kiemelve a peripatetikus kötődésnél a mára már ellenőrizhetetlen szóbeli hagyományozódást, illetve a jegyzetek szerepét); Casson 2001, 29; Pretagostini 2014, 514.
- 33 Assmann 2004², 278.
- 34 Irigoín 1993, 40.
- 35 Pfeiffer 1968, 88; 95–97. Richardson 1993 és Irigoín 1993 a Pfeifferi kételkedésre adott válasz.
- 36 Steiger 2010, 35–38.
- 37 Steiger 2010, 36.
- 38 *Rosshügel*, valójában *Hippeios Kolónos*, a platóni Akadémia melletti terület.
- 39 Wilamowitz-Moellendorff 1881, 291.
- 40 Werner 2009, 36, 90. jegyzet; Steiger 2010, 36.
- 41 Müller-Graupa 1933, 801.
- 42 Irigoín 1993, 73.
- 43 Canfora a droyseni modell porosz beágyazottságáról: „Abban a pillanatban, mihelyt Philippos alakja fölényre tett szert a történetírásban, a szabadság primátusa meghátrált a »nemzet« fogalma, majd pedig – Philippos fiának színre lépésével – a két »vezérnép« (görögök és perzsák) irányította kozmopolita birodalom szempontja előtt. Mindez az említett sorsfordító események teljesen új olvasatához vezetett; azonban ez a megközelítés könnyen eltorzulhatott és alkalmas volt arra, hogy eljusson egészen az »árja« tudat veszélyes önhittségéig.” (Canfora 2011, 50.) Ugyanitt különféle példákkal igazolja Canfora, hogy Démostenés birodalomellenes, maradiságában veszélyesnek tartott alakja a 30-as és 40-es években különös politikai súlyt kapott, a szellemi ellenállás és önállóság példájává vált (például Werner Jaegernél).
- 44 Wilamowitzot idézi és elemzi: Canfora 2011, 51. A kereszténységtől távol álló Wilamowitz droyseni szókincset használ Nagy Sándor méltatásakor.
- 45 A „nyilvános” jelzőt átemelem a hagyományos könyvtártörténeti elbeszélésből, bár a szó modern használata anakronizmus: mindenestre a principátus könyvtárai közterületen helyezkedtek el, látványos épületeikkel, politikai és irodalmi összejövetelekre használt csarnokaikkal, szoborgyűjteményeikkel jóval nagyobb forgalmat bonyolítottak le, mint a késő köztársaság korának magángyűjteményei.
- 46 Jacob 2014, 545.
- 47 Jacob 2013, 59.
- 48 Hendrickson 2014, 387–393.
- 49 Affleck 2013.
- 50 Cicero könyvtáiról részletesebben, szakirodalommal: Acél 2012.
- 51 Johnson 2013.

- 52 Epiphanius *De mensuris* 168. A görög szöveg: Pfeiffer 1968, 101, 7. jegyzet.
- 53 Johnson 2013, 363.
- 54 Tucci 2013, 302–303.
- 55 Johnstone 2014, 379–388.
- 56 Handis 2013, 370–371.
- 57 Alföldi 2009, 90–92.
- 58 A kutatástörténet igényes összefoglalása: Wilker 2002².
- 59 Részletesebben, bibliográfiával: Acél 2011a.
- 60 Johnstone 2014, 377.
- 61 A gyűjtemény további sorsáról, jellegéről, használatáról: Dix 2000.
- 62 Az Aemilius Paulus-féle zsákmányszerzés polybiosi (XVIII. 35, 4–5) és plutarchoi (*Aem.* 28, 6) beszámolóját veti össze, és Plutarchos elbeszélői szabadságára hívja föl a figyelmet: Johnstone 2014, 381–382.
- 63 Too 2010, 228–231.
- 64 Cavallo a római nyilvános könyvtárak megszületését az *euergete*ések, gazdag politikai mecénások tevékenységéhez köti: Cavallo 200, 76.
- 65 Zadorojnyi 2013, 388–389.
- 66 Johnson 2013, 356–357, 27. jegyzet.
- 67 Sen. *De tranquill.* 9, 4–5 (Livius elveszett szövegére utalva); Plut. *Caes.* 49. Későbbi források: Gell. *Noct. Att.* VII. 17; Cass. Dio XLII. 38; Amm. Marc. XXII. 2–13; Oros. *Hist.* VI. 15, 31. Fontos megjegyezni, hogy Caes. *Civ.* III. 11 és Strab. XVII. 1, 8 hallgat róla, majd jóval később Lucanus (*Phars.* X. 491–505) szintén nem említi.
- 68 Orru 2002.
- 69 Zadorojnyi 2005, 133 („Caesar puts private before public. For all his talents, he is primarily ambitious and tyrannically self-centred”); Hatzimichali 2013, 169, 5. jegyzet. Delia (1992, 1461) a caesari tekeres és az alexandriai könyvtár ellentétére építő plutarchoi jelenet kapcsán alexandriai iróniáról beszél.
- 70 A portugál kultúra egyik meghatározó képe, amikor Camões hajótörést szenved a Mekong-deltában, és *A lusiadák* kéziratát magasba emelve evickél a partra. Arany János (*Irodalmi hitvallásunk*) a *canto molhado* („ázott ének”) fölidézésekor: „Igen, a hivatás érzete ott van amaz úszó küzdelmeiben, ki pergamen-tekerccsel fogai közt, vívja élethalál-harcát a tenger bős hullámaival, hogy megmentse művét s életét, vagy együtt vesszenek. Az úszó: Camoens, a tekeres: a *Lusiada*.” Miként Caesar esetében, úgy a Camões-életrajzokban is ott az ellentétet biztosító háttér; a portugál költőfejedelem kimentí a kéziratot, de a hajóroncsok között veszni hagyta szerelmét.
- 71 Irigoín 1993, 67.
- 72 A szövegek hagyományozásában több, egymást nem ellenőrző központ létezéséről: Corcella 2013, 73. A perifériák szerepe elhanyagolható: Bagnall 2002, 360, 49. jegyzet.
- 73 Erskine 1995, 45.
- 74 Pretagostini 2014, 518.
- 75 Pretagostini 2014, 533.
- 76 Bagnall 2002, 360.
- 77 Legjellegzetesebb példa a négy hívószóra: Casson 2001, 31.
- 78 Barnes 2000, 76.
- 79 Martínez–Senseny 2013, 402.
- 80 Martínez–Senseny 2013, 403.
- 81 Ranganathan indiai matematikus, könyvtáros (1892–1972). Őt törvénye: 1. A könyv használatra való. 2. Minden olvasónak a megfelelő könyvet. 3. Minden könyvnek a megfelelő olvasót. 4. Tisztelni kell az olvasó idejét. 5. A könyvtár folyamatosan növekvő szervezet.
- 82 Parsons 1952, IX.
- 83 El-Abbadi, M. 1992², 168–179. Szintén a síita–szunnita ellentét alapján, de más megközelítésben értelmezi: Lewis 2008, 217.
- 84 Delia 1992, 1465–1467. Delia kételkedik abban a nézetben, miszerint az iszlám valóban olyan elkötelezettséggel mentette volna át az antik szellemi hagyományt (85. jegyzet).
- 85 Bagnall 2002, 357. Gibbon volt az első ismert történetíró, aki elvetette az Omár-anekdótát: Lewis 2008, 213–214; Canfora 2014, 280–281.
- 86 Qassem 2008, 211.
- 87 Bagnall 2002, 357.
- 88 Az Angol Humanista Társaság nézetei és a klasszika-filológiai kutatások olykor találkoznak; erről tanulságos olvasmány Veres Máté cikke (okorportal.hu/magazin/palmura-es-mi.html) Tim Whitmarshról, az „Iszlám Állam” pusztításai kapcsán.
- 89 Greenblatt 2015, 63–68, *passim*. Miként a könyvben több más alkalommal is, elfogultsági torzítják érvelését.
- 90 Greenblatt 2015, 92.
- 91 El-Abbadi könyvében (El-Abbadi, M. 1992², 146–160), illetve az általa szerkesztett kötetben (vö. Cherf 2008, Empereur 2008) kívül a szakirodalom ezt a nézetet elutasítja. Régészeti bizonyítékok alapján: Orru 2002.
- 92 Miként – ugyanilyen elfogultsággal – Alejandro Amenábar 2009-es, *Agora* című filmje.
- 93 A világhálón található dokumentumfilmek tanulságosak: néhány kifejezetten óvatos, szakszerű film mellett van olyan is, amelyik a modern technikai társadalom prófétáit fedezi föl a Museionban, az ipari forradalom megannyi vívmányának kezdeményét Alexandriához köti, és meg is fogalmazza: a modern társadalom és technika másfél évezreddel korábban kezdődött volna, ha a könyvtár nem pusztul el.
- 94 Canfora okkal kritizálja Gibbon „panglossi elképzelését”, amely szerint a pusztulások, pusztítások nem okoztak jelentős kárt, a legjelentősebb tudásanyag hagyományozása, ha szűkös keresztmetszetű is, de töretlen (Canfora 2014, 284–286). Canfora megjegyzése: „Minden Alexandriával kezdődik. A többi csak pusztulás ismétlés. A pusztulás, fosztogatás, tűzvész csapáserterozata kivédhetetlenül lesújt a nagy könyvgyűjteményekre. A bizánci könyvtárak sem kivételek” (Canfora 2014, 285). Borges *Alexandria, Kr. u. 641* című verséből: *Ordeno a mis soldados que destruyan / Por el fuego la larga Biblioteca, / Que no perecerá* („Parancsba adtam fegyvereseimnek, / tűz által emésztessek el a Könyvtár, / nehogy elpusztuljon”, ford. Somlyó György).
- 95 Krähling 2005, 63. Vajon a galénosi *Peri alypésias*ban föllobbanó tűz – amely 192-ben pusztította el a római könyvtárak egy részét, és amely Galénos szerint rengeteg értékes és pótolhatatlan kéziratot hamvasztott el – alkalmas-e arra, hogy újabb, az alexandriaihoz hasonló mítosz keletkezzék? A fölfedezés óta eltelt bő évtized rohamtempóban gyarapodó kutatástörténete mutatja: előbb-utóbb igen.
- 96 A könyvtár mint a hatalom politikai jellegű intézménye: Too 2010; Johnstone 2014 (többször ismételt meghatározása szerint a könyvtár nem más, mint átpolitizált gyűjtemény).
- 97 Nagy 2001.
- 98 Woolf 2013, 8.
- 99 Schmidt 1987. A kötet szerkesztője Jan Assmann.
- 100 Jan Assmann szerint a *hüpoléptikus* szerveződés a klasszikus és hellénisztikus görög írásbeliség jellegzetessége: az újonnan megjelenő írás előző szövegekhez kapcsolódik, a diskurzus töretlen kapcsolódása a kultúra folytonosságát biztosítja. Assmann 2004², 273–285.
- 101 Turner 1979; Irigoín 1993, 48–49; Rossi 2000, 155; Higbie 2010 (a könyvekre való felosztásról); Occhipinti 2013, 87–88 (a történetírók példáján); Pretagostini 2014; Johnstone 2014, 371–373. *A recitatiókról*: Dupont 1997.
- 102 A nyilvános könyvtár és az archívum kapcsolatáról: Palkó 2014, 321; Assmann 2014, 404.

- 103 A *Helikon* folyóirat előző lábjegyzetben hivatkozott számának szerkesztői előszava (*Helikon* 2014, 309).
- 104 Pecere 1990, 322 (a római nyilvános gyűjteményekről); Purcell 1993, 144 (*Atrium Libertatis*ről); Martínez–Senseney 2013 (általánosságban az ókori könyvtárakról, levéltárakról); Neudecker 2013 (a caesari tervről); Robson 2013 41 (Mezopotámiáról).
- 105 Agnoli 2009.
- 106 Wiegand 2007, 539–540.
- 107 Ball 2009, 45–48.
- 108 Ball 2009, 51. A kifejezések történetéről: Egervári 2014.
- 109 A digitális migráció, az elektronikus könyv és a *mise en page* kapcsolatáról kitűnő áttekintés: Cursi 2016, 213–241.
- 110 „A hozzáférés ideje a klasszikus archívumokban és könyvtárakban ritkán volt kritikus az információ létrejöttére nézve; a mediális feltételekhez kötött tudás hozzáférhetősége ellenben feltétlenül kritikus időbeliség. A web-idézetek autorizálásához szükséges – akár másodpercre pontos datálás (»access time«) arra utal, hogy a tudás a hálózaton immár temporálisan kritikus-sá vált. Az elektronikus térben a hagyományosan tehetetlenül nehézkes, tér-alapú archívum is mobilizálódik.” (Ernst 2014, 447.)
- 111 Groys 2014, 417–418. A felszín mögötti tér vizsgálatában Groys a platóni hagyományt véli fölfedezni, ezért beszél „médiáontológiáról.”
- 112 Palkó 2014, 320–321.
- 113 Jacob 2013 is egy ilyen jellegű jövőbeli kutatási irányra hív fel, ezt alapozza meg saját forráselemzéseivel.
- 114 Kallimachos *Pinakes* (Táblák) című művének fennmaradt töredékei sem beszélnek a könyvtárról. Pfeiffer hangsúlyozza, hogy a közvélekedéssel szemben a kallimachosi mű nem kötődik egyetlen gyűjteményhez, nem a *Museion*-gyűjtemény katalógusa, hanem „critical inventory of Greek literature” (Pfeiffer 1968, 128). Ugyanakkor hatása az ókori gyűjteményekre, illetve közvetett módon a teljes könyvtártörténetre tagadhatatlan. Alberto Manguel megkapó esszéjében írja le, hogy a modern könyvtár nem a Museionból, hanem Kallimachos *Pinakes*éből született, Kallimachossal „a könyvtár szervezett olvasótérre vált” (Manguel 2001, 199–200).
- 115 Bowie 2013, 259; Nicholls 2013, 262; Petrain 2013, 333 és 338.
- 116 Nicholls 2013, 261.
- 117 Marshall 1976, 262; Bowie 2013, 239; Johnson 2013, 355, 21. jegyzet. Nem véletlen, hogy Vespasianus gyűjteménye az *Atrium Libertatis* fölszámolásával járt: Tucci 2013, 277.
- 118 Balensiefen 2002; Acél 2010; Acél 2011b (a palatiumi könyvtárról). Néhány megjegyzés: a római díszterem pergamoni mintája nem bizonyítható; mivel a római magángyűjteményekben nem létezett az ún. „görög minta” (külön raktárhelység), ezért a palatiumi intézmény ebben a vonatkozásban nem jelenthetett újdonságot; eredetileg csak egyetlen terem volt az Apollo-könyvtárban, vagyis nem volt külön csarnok a görög és latin részleg számára.
- 119 Tucci 2013, 307–308.
- 120 Coqueugnot 2013, 121.
- 121 Marshall 1976, 262; Too 2010, 191–214; Petrain 2013, 340.
- 122 Jacob 2013, 65; Harder 2013, 96.
- 123 Dupont 1997.
- 124 Wolter-von dem Knesebeck 1995, 56; Steiger 2010, 26–27; Hatzimichali 2013, 181.
- 125 Pecere 1990, 308–309; Hor. *Epist.* I. 20 kapcsán: Acél 2015.
- 126 A könyvtártörténetben máskor is lezajlik hasonló folyamat, vagyis a könyvtár láthatóvá válása. Paul Saengernek a 13–14. századi egyetemi könyvtárakról, Oxfordról, Cambridge-ről, Sorbonne-ról írott tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy a könyvtárpületet érintő folyamat összetett ok-okozati viszonyban áll az olvasás és kutatás módozatában beálló változásokkal: Saenger 2000, 148.

Bibliográfia

- Acél Zs. 2010. „Könyvtár és színház. Az irodalmi nyilvánosság terei Horatius Augustus-levele alapján”: *Ókor* 9/3, 17–21.
- Acél Zs. 2011a. „A római közkönyvtár Gellius és Galénos műveiben”: Kelemen P. – Kozák D. – Kulcsár Szabó E. – Molnár G. T. (szerk.): *Filológia – nyilvánosság – történetiség*. Budapest, 76–104.
- Acél Zs. 2011b. „Kigyó és babér. A palatiumi Apollo-templom Ovidius Daphne-történetében”: *Ókor* 10/4, 51–58.
- Acél Zs. 2012. „Contextus és corpus. A korpusz-metafora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei”: *Ókor* 11/4, 43–50.
- Acél Zs. 2014. „Propertius actiumi elégiája (IV 6) és a palatiumi Apollo-templom”: *Antik Tanulmányok* 58, 59–78.
- Acél Zs. 2015. „»Hadd nézzék benned, mi az irodalmi«: Szerző, életmű és könyv Horatius könyvzáró levelében (Levelek I. 20)”: *Ókor* 14/4, 45–55.
- Affleck, M. 2013. „Priests, Patrons, and Playwrights. Libraries in Rome Before 168 BC”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 124–136.
- Agnoli, A. 2009. *Le piazze del sapere. Biblioteche e libertà*. Roma–Bari.
- Alföldi A. 2009. *A korai Róma*. Ford. Takács L. Budapest.
- Assmann, A. 2014. „Archívumok a médiatörténetben” (ford. Halász H.): *Helikon* 40, 400–409.
- Assmann, J. 2004². *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Z. Budapest.
- Bagnall, R. S. 2002. „Alexandria. Library of Dreams”: *Proceedings of the American Philosophical Society* 146, 348–362.
- Baldi, D. 2014. „La Biblioteca Vaticana nel *De bibliothecis antiquis di Andrea Fulvio*. Un nuovo modelli di realtà bibliotecaria”: *Bibliotheca.it* 3/2, 15–54.
- Balensiefen, L. 2002. „Die Macht der Literatur. Über die Büchersammlung des Augustus auf dem Palatin”: W. Hoepfner (szerk.): *Antike Bibliotheken*. Mainz am Rhein, 97–116.
- Ball, R. 2009. „Wissenschaftskommunikation im Wandel. Bibliotheken sin mitten drin”: U. Hohoff – P. Knudsen (szerk.): *Wissen bewegen. Bibliotheken in der Informationsgesellschaft*. Frankfurt am Main, 39–54.
- Barnes, R. 2000. „Cloistered Bookworms in the Chicken-Coop of the Muses. The Ancient Library of Alexandria: R. MacLeod (szerk.): *The Library of Alexandria. Centre of Learning in the Ancient World*. London – New York, 61–77.
- Blanck, H. 1992. *Das Buch in der Antike*. München.
- Bowie, E. 2013. „Libraries for the Caesar”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 237–260.
- Callmer, Chr. 1944. „Antike Bibliotheken”: *Opuscula Archaeologica* 3, 145–193.
- Canfora, L. 1993³. „Le biblioteche ellenistiche”: G. Cavallo (szerk.): *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*. Roma–Bari, 5–28.
- Canfora, L. 1996. *Il viaggio di Aristeia*. Roma–Bari.
- Canfora, L. 2009². *La biblioteca scomparsa*. Palermo.
- Canfora, L. 2011. *Il mondo di Atene*. Roma–Bari.

- Canfora, L. 2014. „A másoló mint szerző” (ford. Konrád E.): Kelemen P. – Kulcsár Szabó E. – Tamás Á. – Vaderna G. (szerk.): *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 268–289.
- Casson, L. 2001. *Libraries in the Ancient World*. New Haven – London.
- Cavallo, G. 2000. „A volumentől a codexig. Az olvasás a római világban”: G. Cavallo – R. Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Ford. Sajó T. Budapest, 71–97.
- Cherf, W. J. 2008. „Earth, Wind, and Fire. The Alexandrian Fire-storm of 48 B.C.”: M. El-Abadi – O. M. Fathallah (szerk.): *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* Leiden–Boston, 55–73.
- Connors, J. – Dressen, A. 2010. „Biblioteche: l’architettura e l’ordinamento del sapere”: D. Calabi – E. Svalduz (szerk.): *Il Rinascimento Italiano e l’Europa. Vol. 6. Luoghi, spazi, architetture*. Treviso–Costabissara, 199–228.
- Coqueugnot, G. 2013. „Where was the Royal Library of Pergamum? An Institution Found and Lost Again”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 109–123.
- Corcella, A. 2013. „L’opera storica di Teopompo e le realtà librerie del IV secolo a.C.”: *Quaderni di storia* 77, 69–118.
- Cursi, M. 2016. *Le forme del libro. Dalla tavoletta cerata all’e-book*. Bologna
- Delia, D. 1992. „From Romance to Rhetoric. The Alexandrian Library in Classical and Islamic Traditions”: *American Historical Review* 97, 1449–1467.
- Dix, T. K. 2000. „The Library of Lucullus”: *Athenum* 88, 441–464.
- Dix, T. K. 2002. „A Survey of Ancient Libraries”: *Journal of Roman Archaeology* 15, 469–478.
- Dupont, F. 1997. „Recitatio and the Reorganization of the Space of Public Discourse”: Th. Habinek – A. Schiesaro (szerk.): *The Roman Cultural Revolution*. Cambridge, 44–59.
- Dziatzko, K. 1897. „Bibliotheken”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* III, 405–424.
- Egervári D. 2014. „A web 2.0 és a könyvtár 2.0 hatása a katalogizálásra”: Varga K. – Mészárosné Szentirányi Z. (szerk.): *Összehasonlít(hat)ó könyvtárügy*. Pécs, 40–46.
- El-Abadi, M. 1992. *Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*. Paris.
- Empereur, J. 2008. „The Destruction of the Library of Alexandria. An Archaeological Viewpoint”: El-Abadi – O. M. Fathallah (szerk.): *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* Leiden–Boston, 75–88.
- Ernst, W. 2014. „Médiumok, amelyek kijátsszák az archívumot” (ford. Szabó Cs.): *Helikon* 40, 438–452.
- Erskine, A. 1995. „Culture and Power in Ptolemaic Egypt. The Museum and Library of Alexandria”: *Greece & Rome* 42, 38–48.
- Fedeli, P. 1993. „Biblioteche private e pubbliche a Roma e nel mondo romano”: G. Cavallo (szerk.): *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*. Roma–Bari, 29–64.
- Fraser, P. M. 1972. *Ptolemaic Alexandria*. Oxford.
- Fumagalli, E. 2014. „La decorazione pittorica: progetti e realizzazioni”: C. Montuschi (szerk.): *La Vaticana nel seicento (1590–1700). Una biblioteca di biblioteche*. Città del Vaticano, 651–684.
- Grafton, A. 2011. *A lábjegyzet. Egy különös történet*. Ford. Boros G. Budapest.
- Greenblatt, S. 2015. *Egy reneszánsz könyvvadász. Hogyan vált modernné a világunk?* Ford. Zsuppán A. Budapest.
- Groys, B. 2014. „Az archívumok szubmediális tere” (ford. Lénárt T.): *Helikon* 40, 410–420.
- Handis, M. W. 2013. „Myth and History. Galen and the Alexandrian Library”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 364–376.
- Harder, A. 2013. „From Text to Text. The Impact of the Alexandrian Library on the Work of Hellenistic Poets”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 96–108.
- Hatzimichali, M. 2013. „Ashes to Ashes? The Library of Alexandria after 48 BC”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 168–182.
- Hendrickson, T. 2014. „The Invention of the Greek Library”: *Transactions of the American Philological Association* 144, 371–413.
- Higbie, C. 2010. „Divide and Edit. A Brief History of Book Divisions”: *Harvard Studies in Classical Philology* 105, 1–31.
- Irigoin, J. 1993. „Les éditions de textes”: F. Montanari (szerk.): *La philologie grecque à l’époque hellénistique et romaine*. Vandoeuvres–Genève.
- Jacob, Chr. 2013. „Fragments of a History of Ancient Libraries”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 57–81.
- Jacob, Chr. 2014. „A művelt világok térképe” (ford. Dancsecs I.): Kelemen P. – Kulcsár Szabó E. – Tamás Á. – Vaderna G. (szerk.): *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 534–568.
- Johnson, W. R. 2013. „Libraries and Reading Culture in the High Empire”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 347–363.
- Johnstone, S. 2014. „A New History of Libraries and Books in the Hellenistic Period”: *Classical Antiquity* 33, 347–393.
- Krähling E. 2005. „A lírai szövegek útja az alexandriai könyvtárba”: Uő (szerk.): *Hedypathetica. Tanulmányok a hellénisztikus irodalom köréből*. Budapest, 63–92.
- Lehnus, L. 2000. „Verso una nuova edizione dei frammenti di Callimaco”: R. Pretagostini (szerk.): *La letteratura ellenistica*. Roma, 21–44.
- Lewis, B. 2008. „The Arab Destruction of the Library of Alexandria. Anatomy of a Myth”: M. El-Abadi – O. M. Fathallah (szerk.): *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* Leiden–Boston, 213–217.
- Manguel, A. 2001. *Az olvasás története*. Ford. Székely J. Budapest.
- Marshall, A. J. 1976. „Library Resources and Creative Writing at Rome”: *Phoenix* 30, 254–264.
- Martínez, V. M. – Senseney, M. F. 2013. „The Professional and His Books. Special Libraries in the Ancient World”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 401–417.
- Müller-Graupa, E. 1933. „Museion”: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XVI, 797–821.
- Nagy, G. 2001. „Homère comme modèle classique pour la bibliothèque antique. Les métaphores du corpus e du cosmos”: L. Giard – Chr. Jacob (szerk.): *Des Alexandries. Du livre au texte*. Paris, 149–161.
- Neudecker, R. 2013. „Archives, Books and Sacred Space in Rome”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 312–331.
- Nicholls, M. 2013. „Roman Libraries as Public Buildings in the Cities of the Empire”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 261–276.
- Occhipinti, E. 2013. „Teopompo e la Sicilia”: *Klio* 95, 84–179.
- Orru, C. 2002. „Ein Raub der Flammen? Der königliche Bibliothek von Alexandria”: W. Hoepfner (szerk.): *Antike Bibliotheken*. Mainz am Rhein, 19–23.
- Palkó G. 2014. „Archivológia. Wolfgang Ernst archívumai”: *Helikon* 40, 313–326.
- Parsons, E. A. 1952. *The Alexandrian Library. Glory of the Hellenic World*. New York.
- Pecere, O. 1990. „I meccanismi della traduzione testuale”: G. Cavallo – P. Fedeli – A. Giardina (szerk.): *Lo spazio letterario della Grecia antica* III. Roma, 297–386.
- Petrain, D. 2013. „Visual Supplementation and Metonymy in the Roman Public Library”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 332–346.

- Pfeiffer, R. 1968. *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford.
- Piazzoni, A. M. et al. (szerk.) 2010. *La Biblioteca Apostolica Vaticana*. Città del Vaticano – Milano.
- Pretagostini, A. 2014. „Előzetes megfontolások a hellénisztikus irodalom vizsgálatához” (ford. Acél Zs.): Kelemen P. – Kulcsár Szabó E. – Tamás Á. – VADERNA G. (szerk.): *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 514–533.
- Purcell, N. 1993. „Atrium Libertatis”: *Papers of the British School at Rome* 61, 125–155.
- Robson, E. 2013. „Reading the Libraries of Assyria and Babylonia”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 38–56.
- Qassem, Q. A. 2008. „The Arab Story of the Destruction of the Ancient Library of Alexandria”: M. El-Abadi – O. M. Fathallah (szerk.): *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* Leiden–Boston, 207–211.
- Richardson, N. J. 1993. „Aristotle and Hellenistic Scholarship”: F. Montanari (szerk.): *La philologie grecque à l'époque hellénistique et romaine*. Vandoeuvres–Genève, 7–28.
- Ritoók Zs. 2009. „A Peisistratos-hagyomány és a homérosi szövegek kanonizációja”: Uő: *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 76–93.
- Rossi, L. E. 2000. „La letteratura alessandrina e il rinnovamento dei generi letterari della tradizione”: R. Pretagostini (szerk.): *La letteratura ellenistica*. Roma, 149–161.
- Saenger, P. 2000. „Az olvasás a középkor utolsó századaiban”: G. Cavallo – R. Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Ford. Sajó T. Budapest, 136–167.
- Schmidt, E. A. 1987. „Historische Typologie der Orientierungsfunktionen von Kanon in der griechischen und römischen Literatur”: A. Assmann – J. Assmann (szerk.): *Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation II*. München, 246–258.
- Simon A. 2009. *Dionysos színrevitele. A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*. Budapest.
- Sordet, Y. 2015. „Pour une histoire des catalogues de livres. Matérialité, forme, usages”: M. G. de Broglie – F. Barbier – T. Dubois (szerk.): *De l'argile au nuage. Une archéologie des catalogues (IIe millénaire av. J-C. – XXe siècle)*. Paris, 15–46.
- Steiger K. 2010. „A lappangó örökség. Fejezetek a preszókratikus filozófia antik hagyományozásának történetéből”: Uő: *Tanulmányok az antik görög filozófiáról*. Budapest, 9–127.
- Strocka, W. M. 1981. „Römische Bibliotheken”: *Gymnasium* 88, 298–329.
- Too, Y. L. 2010. *The Idea of the Library in the Ancient World*. Oxford.
- Tucci, P. L. 2013. „Flavian Libraries in the City of Rome”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 277–311.
- Turner, E. G. 1979. „I libri nell'Atene del V e IV secolo a.C.”: G. Cavallo (szerk.): *Libri, editori e pubblico nel mondo Antico*. Roma–Bari, 5–24.
- Werner, C. 2009. *Nachlese. Kleine Schriften 2*. Berlin.
- Wiegand, W. A. 2007. „Libraries and the Invention of Information”: S. Eliot – J. Rose (szerk.): *A Companion to the History of the Book*. Malden–Oxford–Carlton, 531–543.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. v. 1881. *Antigonos von Karystos*. Berlin.
- Wilker, J. 2002¹. „Frühe Büchersammlungen der Griechen”: W. Hoepfner (szerk.): *Antike Bibliotheken*. Mainz am Rhein, 19–23.
- Wilker, J. 2002². „Irrwege einer antiken Büchersammlung. Die Bibliothek des Aristoteles”: W. Hoepfner (szerk.): *Antike Bibliotheken*. Mainz am Rhein, 24–29.
- Wolter-von dem Knesebeck, H. 1995. „Zur Ausstattung und Funktion des Hauptsaaales der Bibliothek von Pergamon”: *Boreas* 16, 45–56.
- Woolf, G. 2013. „Introduction. Approaching the Ancient Library”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 1–20.
- Zadorojnyi, A. V. 2005. „‘Stabbed with Large Pens’. Trajectories of Literacy in Plutarch's Lives”: L. De Blois – J. Bons – T. Kessels – D. Schenkeveld (szerk.): *The Statesman in Plutarch's Works, II*. Leiden–London, 113–137.
- Zadorojnyi, A. V. 2013. „Libraries and paideia in the Second Sophistic. Plutarch and Galen”: J. König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 377–400.